

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет

катедра „Археология“

Калина Тодорова Петкова

Предримски теракоти в Тракия (VI–I в. пр. Хр.)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „доктор“

Научен ръководител:

проф. д-р Костадин Рабаджиев

Рецензенти:

проф. д.и.н. Людмил Гетов

проф. д-р Тотко Стоянов

София

2018

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Археология“ в Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 15.05.2018 г.

Дисертационният труд „Предримски теракоти в Тракия (VI–I в. пр. Хр.)“ е съставен от текст, каталог и приложения. Текстът се състои от въведение, три части, заключение и списък на използваната литература (484 страници). Каталогът включва въведение и подробно описание на паметниците (418 страници). Приложенията са от 7 карти и илюстративен материал от 53 табла (60 страници). Общият обем на изследването е 962 страници.

Защитата на дисертационния труд е насрочена за 19.09.2018 г. и ще се състои на заседание на научно жури в състав:

Рецензенти:

Проф. д.и.н. Людмил Гетов

Проф. д-р Тотко Стоянов

Становища:

Проф. д.изк. Иван Маразов

Проф. д-р Костадин Рабаджиев

Доц. д-р Румяна Георгиева

Резервни членове на научното жури:

Проф. д-р Петър Делев

Доц. д-р Милена Тонкова

ВЪВЕДЕНИЕ

Дисертацията е посветена на теракотите – една предметна форма, придобила изключителна популярност като средство за визуализация на антропоморфния образ от архаичния период насетне в целия античен свят.

1. Предпоставки за избора на темата

Освен от чисто изследователски интерес, продиктуван от вечното търсене и любопитство към нови и неанализирани за България артефакти, изборът на темата е предопределен и от натрупаното голямо количество емпиричен материал. Липсва цялостно и обобщено проучване върху теракотите в Тракия между VI и I в. пр. Хр. Запълването на тази празнота в науката и определяне на мястото на изделията на коропластиката в културната и икономическата история на Древна Тракия е основният мотив за избор на тема на научното изследване.

2. Цели и задачи

Целта на настоящия дисертационен труд е да се проследи развитието на паметниците на коропластиката в рамките на един широк времеви отрязък (VI–I в. пр. Хр.) и върху една обширна територия, каквата е Древна Тракия от първото хилядолетие пр. Хр. В основата на дисертацията са търсенето на отговорите на въпросите „Къде?“, „Кога?“ и „Защо?“.

- Къде? – като набор от свидетелства за производствения център/центрове и търговските контакти.

- Кога? – доказателства за датирането на отделните фигури и комплексите, в които са засвидетелствани.

- Защо? – причината теракотата да е използвана в Тракия и като извор за нивото на развитие на обществото и статус на потребителя.

3. Изучаване на коропластиката от XIX до XXI век. Направления и школи.

Традиции и тенденции

При съвременните научни публикации, свързани с теракотите, могат да бъдат открити, макар и условно, няколко големи научни направления и да бъдат обособени школи, които имат своите традиции още от XIX в. Едно от тях е френската школа с нейните последователи, които в най-ново време се занимават основно с производствения процес, акцентирайки върху технологията и развитието на архетипа, калъпа и последващите поколения. Нейните най-забележителни представители са: С. Молар-Беске, Д. Касаб-

Тезгър, А. Мюлер и техните ученици. Друга популярна школа обединява английските и американските учени. Един от най-ярките ѝ представители е Д. Томпсън, която акцентира върху стилового и иконографското развитие на фигурите и с опит и рутина анализира и интерпретира техните контексти. Съвременните изследователи се опират на нейните все още актуални изводи, направени преди повече от 50 години, които балансирано обхващат всички сфери на проблематиката на коропластиката – от производството, през иконографията и стила до интерпретацията, без да изпъква превесът на нито едно от тях.

Следващото голямо направление в коропластиката е това на немските учени и създадените от тях школи. Но докато принципите на производство и интерпретацията на образите са недотам застъпени в изследванията им, акцентът пада върху иконографския и стиловия анализ. Тяхната склонност към подробно проследяване на развитието на типа „от самото начало“ и широката употреба на паралели от други медии вероятно е повлияна от Г. Клейнер и фундаменталния му труд, посветен на танагрйските фигури.

Не на последно място трябва да бъде отбелязана и руската школа с представители като М. М. Кобилина и А. С. Русяева. Тя остава непроменена и до днес. Изследователите ѝ обясняват материалите единствено с ритуални действия и практики. Приоритет се дава на местния произход на теракотите, без да се прави анализ на изображенията или да се вземе предвид принципът на генеративност.

До този момент в България са публикувани известна част от намерените случайно и при разкопки теракоти от представителите на различни поколения, като М. Мирчев, Г. Тончева, Цв. Дремсизова и К. Панайотова. Сред тях специално трябва да се подчертаят добрите професионални описания на Л. Огненова-Маринова.

Изводите от този кратък преглед на подходите на изследване в коропластиката, са в основата на използваните в настоящата работа методи за научен анализ. Те са по-скоро комбинация от способите на всички изброени по-горе школи с цел максимално обхващане на проблемите, които фигурките от Тракия поставят.

4. Използвани методи

За възстановяване на производствения процес на глинените статуетки са използвани получените данни от интердисциплинарни изследвания, макроскопски наблюдения и сравнителни анализи върху глинените смеси, от които са оформени теракотите. Извършено е **микроскопско изследване** с дигитален оптичен микроскоп, с който са наблюдавани глините и пигментите на четирите фигурки, без взимане на проби от тях. С **енергийно-дисперсивен рентгено-флуоресцентен спектометър** чрез облъчване на отделни фигури със сноп от рентгенови лъчи и повишаване на енергията на електроните се установяват точните химични елементи, съдържащи се в глината им.

Типологическите методи за анализ са използвани при обработката на артефактите. Те позволяват разделянето на фигурите на няколко големи иконографски класа и дават възможност да се проследи развитието им във всеки един от тях. По този начин, използвайки **иконографския и стиловия анализ**, може да се изведе промяната в теракотите, както и да се определят центровете на производство и внос през периода VI–I в. пр. Хр. Използван е също така, макар и частично, **статистически метод** за анализ, за да се открият предпочитанията на населението в определен период от време на един тип теракоти пред друг. Подлагайки използваните материали на **картографски анализ**, се проследява разпространението и доминирането на определени иконографски типове в рамките на разглежданата територия на Тракия.

Наред с типологическия анализ друг използван метод е **контекстуалният анализ**. При него теракотите са поставени в средата им на местонамиране и евентуална функция. Така те изпълняват ролята на извор, показващ нивото на развитие на обществото и статуса на потребителя. Там, където е възможно, наблюденията върху контекста са съчетани със стратиграфските данни и сравнителните анализи. По този начин е възможно установяването на закономерност между местонамирането и предназначението на короластните продукти в различни контексти и тяхната иконография.

5. Изворова база

Общият брой на анализирани цели и фрагментирани теракоти от разглежданата територия на Тракия надхвърля хиляда инвентарни единици. От тях 477 са включени в каталога на дисертационния труд. Те са каталогизирани с

местонамиране, метрични данни, характеристики на глината¹, подробно описание на иконографията и детайлите на образа, свързани със стила. Останалата част от фигурите е извън каталога поради изключително фрагментарния им характер. Те са използвани като сравнителен материал и имат по-скоро статистически функции при попълване на данните в трите направления на работата – производство, иконография и контекст.

6. Териториален и хронологически обхват

Териториалният обхват на изследването, зададен в заглавието, е относителен и широк като понятие. По въпросите, свързани с населяването от тракийски племена територии, в научната книжнина са в обращение значителен брой публикации, но техният обстоен преглед не стои като задача пред настоящата работа. Може да се обобщи, че Тракия заема крайната източна и югоизточна част на Балканския полуостров. Тя е ограничена на юг от бреговете на Егейско море, на изток от тези на Евксинския понт и на север от Карпатите. На запад долините на р. Вардар и р. Морава маркират относителната граница между земите на траките и тези на илирийците. Северозападната част на Мала Азия, отвъд Босфора и Пропонтида, също е обитавана от тракийско население. Така земите на Древна Тракия се разпростират върху сегашните територии на България, Южна Румъния, Североизточна Гърция и Европейска Турция (Delev 2015, 22). Поради този факт, както и поради изцяло субективни причини, каквито са използването на материали от музеи извън територията на България териториалният обхват на дисертацията е ограничен до тази част от Тракия, която съвпада с границите на съвременна България. Теракотите, открити в останалите части на Тракия, са анализирани в качеството им на сравнителен материал и имат ролята на статистически допълнения към паметниците от българските земи.

За начална хронологическа граница на темата е избран периодът на VI в. пр.Хр., когато са основани и най-ранните апойкии по западния бряг на Понта, а с тях и появата на първите теракоти в истинския смисъл на тази дума. Ранната дата е необходима с цел рамкиране на първите представители на коропластното изкуство на центрите от островите по Йонийското крайбрежие, Атика и Пелопонес извън собствената им среда. Изборът на I в. пр. Хр. за горна граница

---

¹ Всички цветове на повърхността на теракотата са определени според цветовата система на А. Мансъл (Munsell Color Company 2000).

на изследването е продиктуван от края на елинистическата епоха (30 г. пр. Хр.) и промените, които настъпват след идването на римляните – нова структура на обществото и нови „стари“ религиозни вярвания и идеи. След този период настъпва промяна в образа на паметниците и културата на населението. Тя е продиктувана от развиващата се нова образност и налаганите главно от официалния императорски портрет нови стилове в изкуството.

7. Бележки върху организацията на текста

Дисертацията е разделена на четири части със съответните глави в тях. *Първа част* е посветена на „Суровините и техниките на производство на теракотите“, защото от значителна важност за историята на отделната фигура е информацията откъде е произлязла, т.е. не нейният иконографски, а технически произход.

Следвайки поставените цели и решаването на конкретния проблем за производството на изделия на коропластиката, от I до V глава на Първа част, са анализирани всички фигури от територията на България от технологична гледна точка. Това е осъществено на базата на използваните за тяхната направа суровини. Разгледани са всички известни техники на производство и изцяло в духа на наложените през последните години тенденции са проследени принципите на теракотеното производство, свързани с дериватната продукция. Наложена е нова терминология, отговаряща адекватно на изискванията за подобно изследване на тази специфична предметна форма. В този контекст са очертани коропластните работилници, функциониращи на територията на Древна Тракия и определянето на технологичния им стил.

Втората част на изследването е посветена на иконографските и стилови особености на фигурките от територията на съвременна България. Поради голямото количество материал и неговото изключително разнообразие той е разгледан по отделни категории/класове. За тях са избрани обобщени наименования като „Изправена драпирана женска фигура“, „Седяща драпирана женска фигура“ и т.н. Разглеждането на отделните паметници във всяка една от категориите започва с най-ранните представители на класа, а развитието му е проследено хронологически. Целите в тази част на изследването са: да се определи зараждането на типа и неговото разпространение, адаптация и производство в центровете на Средиземноморието; как пристига в местна,

тракийска среда и дали прави това в своя чист оригинален вид (като внос), или се копира и адаптира от местните майстори.

Контекстуалният анализ на изделията на коропластиката е обект на анализ в *Третата част* на изследването. В нея теракотите са проследени в профанен (глава I) и сакрален контекст (глава II). В глава III са разгледани фигурите от неопределени контексти и са предложени възможности за тяхната семантика и употреба.

При профанния контекст в повечето случаи става дума за жилищни сгради. Поради това там, където е възможно, са търсени отговори на няколко групи въпроси:

1. Дали теракотените фигури са дарове, посветени в рамките на домашните култове, имат ли апотропейни функции, или са били играчки, или са прости декоративни предмети без значение.
2. В коя част на къщата са съхранявани, как са били представени или използвани и има ли към тях други религиозни предмети.
3. Дали има връзка между социално-икономическия статус на живущите в къщата и употребата на фигурите – бедни или богати?

Макар че отговорите на тези питання не могат да бъдат еднозначни и категорични, то може да се очертаят основните насоки за разсъждение и именно това е целта на глава I от третата част на дисертационния труд.

В глава II вниманието е насочено към ролята на изделията на коропластиката в сакрален контекст, като акцентът пада върху значението им в погребенията. Наличието на теракоти в гроба поражда редица въпроси, които могат да бъдат обособени в няколко групи. Една от тях е за връзката между изображението на теракотата и покойния: какъв вид информация може да даде изображението на теракотата, което да спомогне за определяне на пола, възрастта, етническата принадлежност или социалния статус на погребания. Отбелязва се, че иконографските типове на теракотите, положени до починалия, често са същите като тези, посвещавани в светилища на куротрофните божества, или на тези, закрилящи плодовитостта. Оттук закономерно може да бъде зададен въпросът защо едни и същи типове се появяват в такива различни контексти и могат ли фигурките да бъдат извор за това, какво е получил починалият – нов социален или семеен статус. При последните проучвания се оформя тенденцията, която свързва наличието на теракоти в гробовете с

практиките на преминаване и интегриране на индивида в обществото, особено с брака. Така се оформя и последният въпрос – дали починалият приема след смъртта си това, което приживе не е получил.

Четвъртата част на дисертацията е Каталог, в който са включени метричните и техническите данни на теракотите, заедно с подробни иконографски описания на всяка една от тях, подредени по сюжети по същия начин, по който са организирани в текста. Фотографиите следват организацията на каталога.

Дисертационният труд завършва със Заключение, в което са обобщени и изведени всички важни наблюдения и изводи при работата ми с теракотите, намерени на наша територия. В него са очертани и отбелязани бъдещите възможности за развитие на науката за коропластиката в България.

ЧАСТ I. СУРОВИНИ И ТЕХНИКИ НА ПРОИЗВОДСТВО. „ТЕХНОЛОГИЧЕН СТИЛ“ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА МЕСТНАТА КОРОПЛАСТНА ПРОДУКЦИЯ

За да бъде разбрана популярността на теракотите в Тракия и динамиката в разпространението им, както и отношението, което населението има към тях, би трябвало да се разграничат предметите, които са местно производство, и онези, които са вносна продукция. За целта могат да бъдат очертани няколко варианта на разпространение и популяризиране на изделията на коропластиката на територията на съвременна България. Вероятно първоначално, през архаичната и класическата епоха, населението, обитаващо Тракия и познаващо теракотените фигури, внася определени типове от Гърция и/или Мала Азия. През елинистическия период към тези търговски контакти се прибавят и северозападното Черноморие, Магна Гречия и дори Египет. На второ място, може да се предположи присъствието на майстори, които не са с местен произход, а преселници от някои от големите центрове-производители на керамични изделия, теракоти и скулптура. Те оформят фигурите с достъпната им местна глина, но в познатата им техника на производство. И накрая, местните занаятчии започват да използват локални глини и вече утвърдени начини на изработка, за да направят фигури, чиито иконография и стил са повлияни от „стила на епохата“, но с местен прочит и интерпретация.

Глава I. Суровини

Тук са набелязани основните характеристики на формовъчните смеси, от които са произведени теракотите. Макар че анализите нямат тежестта и претенциите на петрографско изследване, те могат да бъдат една добра рамка за очертаване на важните и интересни особености на някои глинени смеси и центровете, в които се използват, както и основа за по-нататъшно развитие на проучвания чрез интердисциплинарни методи.

Според количеството на примесите могат да се обособят четири групи формовъчна смес – с фина структура (0-5 %), с много малко примеси (5-15 %), с малко или често срещани примеси (15-30 %) и с много или преобладаващо количество на примесите (30-50 %). За определяне на процентното съдържание на включванията се взема предвид тяхното количество в разглеждания сегмент от фигурата, а не като абсолютна стойност в тестото, от което е направена.

Освен количеството на примесите е важен и характерът на частиците с тяхната форма и размери. Включенията, използвани при изработването на фигурите от територията на България, могат да бъдат разделени по своята форма на ъгловати (неправилна форма) или загладени, а по своя характер – на слюда, варовик и кварцов пясък.

Трудно е да се установи откъде точно произлиза глината за производството на теракотите, намерени на територията на България. Но сравнителният анализ между отделните обекти и предпочитанията на коропластите са една добра основа за предположение за използваните глинени находища и предпочитанията на ателиетата.

Теракотите от територията на Каварна и съседните ѝ ареали са произведени от фина глина (0-5 %) или глинена смес с много малко примеси (5-15 %). Примесите са от варовик със светъл цвят (бял, жълт, бежов) и заоблена и неправилна форма. При две от фигурите като добавка е използван пясък, а при други две се среща комбинация от пясък и варовик. Големината на опоснителите е от дребен до среден размер. За изработката на теракотите от Каварна са използвани различни по характер глинени смеси, които не показват наличието на местен ресурс. Преобладават фигурите с червено-оранжевите и светлочервените тонове. Срещат се и такива с кафявите и жълто-кафявите цветове. Като производствени центрове, според технологичните характеристики на глината, могат да се открият Атика, малоазийският ареал и колониите по

Северозападното Черноморие. За някои от статуетките може да се предположи център на производство в Несебър.

Включените в изследването 270 теракоти², открити на територията на Одесос, са произведени от разнородна по характер глинена смес с различно количество примеси. Най-много са от глинено тесто с фина (0-5 %) структура или глинена смес с много малко примеси (5-15 %). По-малко като количество, но показателни за характера на локалното производство са теракотите с често срещани до преобладаващо количество примеси. Примесите са от варовик със светъл цвят (бял, жълт, бежов) и заоблена и неправилна форма. При някои от фигурите като опоснител е използван пясък. Голяма група теракоти, принадлежащи към „Кръгът на Ерос“ и „Дионис и неговия тиас“, показват комбинация от пясък и варовик. Добавянето на двата опоснителя разкрива специфичния характер на използваната – по всяка вероятност местна – глинена смес и нуждата от подобряване на нейните качества. Големината на опоснителите е дребен до среден размер.

Сред находките от Варна най-многобройни са теракотите с червено-оранжев и червено-жълт цвят на повърхността. Една част от статуетките спадат към кафявите цветове с техните нюанси. Между импортните фигурки може да се открие продукция от Атика, характеризираща се със специфичния червен цвят на атическата глина и с нейната фина структура. Вероятно може да се предположат и изделия от червена цикладска глина, така популярна в Мала Азия. Към коринтските произведения се отнася една фигура, която е изработена от фината коринтска глина с жълт нюанс след изпичането ѝ.

Фигурите, които вероятно са дело на местните работилници, се различават по характеристиките на тестото и за тях са използвани различни по характер глинени смеси. Открояват се две групи глинено тесто – група А и група Б.

Група А е използвана при 146 фигури, основната част от които са намерени в Морската градина на Варна. Тази глина изисква добавянето на незначително до малко количество варовик. Изделията от нея са с идентичен светъл червено-кафяв цвят с едва доловими нюанси.

---

² Във фонда на Археологическия музей на Варна се съхраняват над 700 цели или фрагментирани теракоти, които са намерени в рамките на града и неговите околности.

Група Б е използвана за направата на формовъчната смес на част от теракотите, принадлежащи към „Дионис и неговия тиас“, намерени в района на Пристанището и ул. „Княз Александър Батенберг“ във Варна. Те са изработени от глина, ярко контрастираща с импортните продукти от същия тип³. Тя е лишена от пластични качества и се нуждае от обогатяване с голямо количество пясък и варовик. След изпичането продукцията е със сив цвят.

В Националния археологически институт с музей се съхраняват 57 теракотени фигури, открити при редовни разкопки от 40-те години на XX в. в м. Харманите, гр. Созопол, където се е намирал един от некрополите на Аполония Понтика. Те покриват всички групи на глинените смеси и целия спектър от неорганични примеси в различни комбинации. Откроява се предпочитанието към тестото с много малко до малко количество примеси, като преимуществен опоснител е пясъкът. Това разнообразие в качеството на формовъчното тесто показва колко различни типове глина са използвани за изработването на тези фигури и съответно различните находища, от които е добит суровият материал.

След изпичането на оформената фигура съществуват разлики в цвета на повърхността на теракотите. Фигурките покриват всички основни тонове, характерни за керамичната индустрия – от бледочервено до светложълто-кафяво. Сред това разнообразие от цветове ясно се откроява продукцията на о-в Родос, Коринт и Атика или Беотия.

От Кабиле са разгледани 15 теракотени фигури (сред които и два калъпа за производство на теракоти), открити при редовни разкопки на територията на античния град. Като цяло теракотите са произведени от фино (0-5 %) тесто до глиненна смес с много малко примеси (5-15 %). Примесите са от варовик със светъл цвят (бял, жълт, бежов) и неправилна форма. При две от фигурите като опоснител е използван пясък, а при една от статуетките в глиненото тесто е използвана слюда. Опоснителите са с дребен размер. След изпичането преобладават червено-оранжевите и светлочервените тонове. Тези цветове съвпадат с тоновете на атическата глина. При други теракоти използваната глиненна смес е придобила червено-кафяв цвят, а два екземпляра са със светъл жълтокафяв цвят. За изработката на фигурите от Кабиле са използвани различни по характер глиненни смеси, които не показват категоричното

---

³ За тях може да се предположи атически произход с вносна по характер глина, за която не може да се посочи точно находище, освен обобщеното название „малоазийска“.

съществуване на местен ресурс. Като производствени центрове, според технологичните характеристики на глината, могат да се открият Атика, малоазийският ареал и Александрия. При две⁴ еднакви иконографски и стилово фигури прави впечатление различният характер на глинената смес. Двете теракоти рязко контрастират една с друга както по цвят на повърхността, така и по характера на тестото (количество и вид на примесите). Това показва използването на различни находища и ателиета, в които са изработени фигурите. Разликите в характеристиките на глината може да се дължат и на различното предназначение на фигурите. Едната е триизмерна и вероятно е част от бюст. Другата теракота е използвана за апликация към глинен съд, и вероятно е с местен произход.

От Кабиле са и два от изследваните калъпи в настоящата дисертация. В технологично отношение те рязко се отличават един от друг. Калъпът, който е за направата на петле, се отличава с фината по характер формовъчна смес и мек червено-жълт цвят. Другият калъп е оформен от глина с варовикови примеси, вариращи в концентрацията си между 15 и 20 %, и повърхността му е тъмносива. Разликите в характера и количеството на опоснителите, използвани в глиненото тесто, показват два отделни центъра, в които са произведени калъпите. Единият, този за петлето, се доближава по цвят до отенъците на фигурите от Родос или Танагра. Другият калъп няма публикуван аналог. Липсата на местна продукция, свързана с двата калъпа, на този етап ги причислява по-скоро към импортните стоки с търговско предназначение, отколкото към предметите, реално използвани с функционалната си насоченост.

Характерът на глинениите смеси за теракотите от България предполага, наред с вносната продукция, също така и наличието на паметници с местен произход. Те са произведени от местни ресурси и представят сюжети и типове, възприемани и разработвани от коропластите, работили на територията на Тракия. Обликът им отразява разбирането за гръцката или малоазийска иконография според местните занаятчии.

Глава II. Техники за оформянето на теракотените фигури

Анализите на глината могат да дадат общи насоки относно формалните характеристики на използваните глини и на базата на тях да се направи

---

⁴Тези два артефакта от Кабиле са дискутирани и по-долу във връзка с наличието на производство в града.

предположение относно центъра на производство. Но другият по-важен и сигурен подход за определяне на местната продукция е обобщаването на технологичните процеси. Те включват избора и решенията както на майсторите, така и на техните ателиета към определени похвати в производството и разпознаването на специфичния за тях „технологичен стил“.

Анализът започва с най-простата техника – изработване на фигура на ръка, за да достигне постепенно до сложни теракоти, при които са използвани повече от три калъпа. Чрез сравнителния анализ се откроява популярността на определена техника и предпочитанията на местните занаятчии към процесите на производство. По този начин се открояват техните умения, въображение и възприемане на елементите и последователността на технологичните операции.

1. Теракотени фигури, изработени на ръка, с помощта на грънчарско колело или с използването на калъп за отделните части.

От фигурите, намерени в разглежданата територия на Тракия, само отделни екземпляри са изработени на ръка. Всички те могат да бъдат датирани в класическата епоха. Една част от тях са направени от късове глина, а други – от глинени листове. Не се наблюдава закономерност между характера на глиненото тесто, количеството на примесите в него и тази техника на изработка. Такъв маниер за оформяне на изделията е предпочитан за създаването на фигури на животни и птици. Подобни са намерени в некропола на Аполония Понтика в м. Калфата. Не са изключени и случаи на моделиране на човешки изображения на ръка от глинени листове, както показва и теракотата от гроб в м. Сладките кладенци, близо до Бургас. В повечето случаи плътните изделия не са изпичани, а по-скоро изсушавани, за да се избегне счупване на продукта.

Тази проста техника на изработка на глинени фигури без помощта на калъп е позната от по-ранно време на територията на Тракия. Тя продължава да съществува и по-късно през Античността както във вътрешните райони на Тракия, така и по черноморското крайбрежие, дори и след навлизането на гръцката теракотена индустрия. Понякога традиционните антропоморфни фигури се намират заедно с теракоти, изработени в калъп. Подобен е случаят с Могиланската могила при Враца, както и с градските центрове като Кабиле, Севтополис и Сборяново.

Другата проста техника – използването на грънчарско колело – е засвидетелствана само при една от анализираниите теракоти. Това е фигурата,

открита на о-в Белене, Свищовско. Тялото ѝ е оформено на гърнчарско колело, като в областта на кръста е стеснено на ръка от майстора.

При изделията на коропластиката от некропола на Аполония Понтика е популярна техниката, която комбинира употребата на калъп и формуването на ръка. Тя е използвана при т.нар. „триподови“ сатири или за теракоти, пресъздаващи театрални сюжети, които са изключително популярни в началото и средата на V в. пр. Хр. При една група от теракоти, които представят актьори в действие, тялото е с изработени на ръка отделни части (торс, ръце, крака, фалос), които са съединени една с друга без необходимото старание. Детайлите, съпътстващи фигурите (херма, олтар и други атрибути), също са изработени на ръка и, подобно на частите от тялото, са с очертани контури и лишени от детайлност. Цялото излъчване на образа е съсредоточено в жестовете и в изработената в калъп глава, върху която при отделните фигури е добавян или премахван подходящ елемент (венец, драперия, подчертаване на прическата), който засилва въздействието върху зрителя и прави образа разпознаваем.

Изброените начини на изработка на теракотите от България са характерни за началото и края на класическата епоха и засега няма засвидетелствани паметници от по-късни контексти. В случая продукцията следва тенденциите в създаването на коропластни изделия, развиващи се в Родос, Беотия и Атика, и вероятно е внос именно от тези центрове.

Тези специфични и недотам популярни методи за оформяне на теракоти са по-скоро изключение от навлязлата през архаичния период и достигнала своя апогей в развитието си през по-късните периоди техника на отпечатване в калъп. През класическата и елинистическата епоха сред паметниците от България има пълна хегемония на теракотените фигури, изработени с помощта на калъп. Въвеждането на техниката отпечатване в калъп води до различни важни последици. На първо място това е възможността за масова продукция на фигурки с художествена стойност, а на второ място е изцяло новият стил при фигурките, съпътстващ тази иновация за гръцкия свят.

Първата фаза в изработването на калъпа е създаването на направена на ръка глинена фигура. Тази глинена фигура е наричана „модел“, „архетип или патрикс“⁵, „матрикс“ или „прототип“.

2. Изработване на прототип. Общи характеристики и екземпляри от България

Именно в направата на прототипа се състои творческата работа на майстора, дори когато се възпроизвежда и адаптира известен от кръглата скулптура тип. В повечето случаи тази първа фигура е нетрайна или не е запазвана. Именно тази нетрайност подпомага несъзнателно разнообразяването и обогатяването на типовете и сюжетите на теракотите, тъй като невъзможността да се възстанови моделът води до иновативното мислене на майстора. По този начин ателиетата, свързани с направата на прототипи и калъпи, са били на едно по-високо ниво от тези на скулпторите и ателиетата, серийно произвеждащи фигурите от бронз и глина. Познанията и художествените умения на първите са служели за изработка на онези необходими „инструменти“, от които до известна степен са зависими и бронзолеярите, и короoplastите, и дори скулпторите. Не е случаен фактът, че центровете, в които е развито производството на монументални скулптури, са водещи и в производството на теракоти. Обяснението трябва да се търси именно във факта, че и двата типа майстори са ползвали една и съща помощ за направата на техните прототипи. Това се наблюдава в йонийските центрове през архаичната епоха и на Родос. След това през класическата епоха водеща роля както в производството на скулптура, така и при теракотите имат Атина и Коринт. Центровете по малоазийското крайбрежие (Троя, Пергам, Мирина, Смирна и Приене) и в Африка (Александрия, Киренайка) са водещи през следващия елинистически период.

За първи път тук са дефинирани като прототипи два конкретни паметника от Тракия. Това са две глави, намерени на територията на Одесос, с портретните черти на египетския владетел Птолемей II Филадельф. Този тип не е засвидетелстван от други подобни паметници от територията на Тракия.

Двете глави са колкото еднакви, толкова и различни по отношение на оформянето на образа. И тази разлика е съзнателно търсена от художника,

---

⁵ Терминът „патрикс“ се използва по-скоро за фигура, произведена в калъп и послужила за създаването на нов калъп, който поставя началото на съществуване на нов тип.

който ги е създал. В единия случай главата е по-тромава и изображението е по-грубо, докато при другата лицето е идеализирано с по-смекчени черти и се отличава с известна деликатност. В технологично отношение и двете теракоти са еднакви и формовъчната смес кореспондира с предназначението на фигурите. Образът е оформен на ръка чрез използването на различни похвати и инструменти за подчертаване на неговите детайли. Скулптирането и заглаждането на повърхностите на ръка е оставило много следи върху изображението, което подпомага и възстановяването на отделните операции, извършвани от художника.

Освен с това, че разкрива съществуването на художествено ателие на територията на Одесос, което е използвало глинени оригинали, тези две глави (изработени самостоятелно, без да са били част от фигура в цял ръст или бюст), показват осмисляне на образа. Тяхното предназначение е за изработване на образ в достатъчно големи количества, който позволява промяна в детайлите за задоволяване на нуждите на ползвателя/ползвателите си.

Другата значима роля на тези две теракоти е ясната връзка, която показват с паметниците на каменната/мраморната кръгла скулптура. Повечето действия, извършени от създателя им, са по-характерни за този вид материал, отколкото за традиционното теракотено производство.

3. Създаване на калъпа и видове калъпи. Едносъставен, двусъставен калъп и „клонирание“ на калъпите. Характеристики на калъпите, намерени в България

След направата на прототипа се пристъпва към създаването на самия калъп. Калъпите, произведени директно от прототипа, обикновено са правени от майстора, който е изработил и първата фигура на ръка, и се наричат „първо поколение калъпи“, при които рядко се наблюдава поява на продажба и износ. От този калъп са изработени редица фигури, които се наричат *прототипи*, предназначени за производството на *работни* калъпи, които са можели да се изнасят и променят в бъдеще. Операцията по изваждането на калъпа може да се повтори върху един и същ прототип с цел да се направят няколко калъпа, идентични на първия, които се наричат *успоредни* калъпи или *калъпи-братя*. Целият процес по оформянето и осмислянето на калъпите, както и въвеждането им в употреба е изключително важен от гледна точка на по-нататъшната

продукция – а именно дали ще има „копиране“ на прототипа или „шаблонизиране на фигурите“.

Подобно на прототипа, калъпът също не е добре представен сред находките от територията на съвременна България, отнасящи се към периода VI – I в. пр. Хр. В Археологическия музей във Варна се съхраняват няколко калъпа за производство на теракоти, които произхождат от Калатис, както и един от района на Гевгелия, Македония. Те са едносъставни и са предназначени за изработването на фигури с отпечатана в калъпа предна част и гръб, изработен от парче глина. За това свидетелства липсата на свързващи „ушенца“ върху бордюра на калъпите и насечки или хоризонтални нарязи, останали след въженцето върху външната повърхност на формата. Най-добре запазеният калъп, този за изработването на статуетка на Кибела, показва, че всички елементи от фигурата са изработвани заедно, дори и постаментът. Този факт разкрива, че формата е свалена от теракота, която вече е пусната в обращение, а не от архетип, създаден в ателието на художника. Този калъп е част от дериватните фази при продукцията на серия от теракоти. Другият черноморски полис, от който има публикувани калъпи, е Месамбрия. От вътрешността на Тракия до този момент калъпи от предримската епоха са намерени само в Кабиле. Единият от тях е комбиниран за изработването на една фигура или релеф, каквато е главата, и за допълнителен атрибут, какъвто е изобразен в правоъгълното поле отдолу, а именно горната част на факла. Майсторът е използвал максимално пространството. Така този калъп може да се използва за производството на две отделни фигури, всяка от които не е зависима от предходната.

Споменатите вече форми, макар и ограничени като количество, показват, че този технологически инструмент, свързан с производството на теракоти, е познат на майсторите коропласти, населяващи тези земи. Трудно е да се каже дали калъпите са изработени на място, или са внесени отвън, но те са един добър индикатор за характера на продукцията в съответния център и разпространението ѝ извън него.

4. Коропластни изделия, създадени в едносъставен и двусъставен калъп. Използване на множество калъпи и добавени елементи

След преминаването през първите два етапа (създаването на прототипа и отпечатването на калъпа) се преминава към изработката на самата фигура.

Освен с необходимите познания за качествата на глината майсторът, изработващ фигурите, трябва да има и значителни художествени умения.

На територията на Тракия употребата на калъпа не е известна преди времето на неговото въвеждане в Гърция и Средиземноморието през архаичната епоха и налагането му през класическия период. Една голяма част от теракотите, намерени в България, се подчиняват на правилото за времева ефективност при тяхното производство, т.е. колкото се може по-голямо количество за възможно най-кратко време. Основна заслуга за това има, разбира се, калъпът. От него се изработват теракоти, които покриват всички познати до този момент технологични характеристики, изразени в останалата част на античния свят. След сравнителен анализ на техниките ясно се виждат предпочитанията на коропластите, работили в местните ателиета, и продукцията, внесена отвън. Това сравняване може да бъде извършено по няколко показателя: броят на калъпите, необходими за направата на една отделна фигура; употребата на изработени отделно на ръка и апликирани елементи; целта, която се постига с използването на подобни отделно отпечатани или изработени на ръка елементи; и накрая, степента на завършеност при задната част на фигурите, когато е налична.

Използването на **техниката на отпечатване на плътна фигура в едносъставен калъп** няма особена популярност сред фигурите, намерени на територията на България. Когато се отнася до цели фигури, а не детайли от тях, тя е ограничена във времето на архаичния период и класическата епоха. Един от най-ранните екземпляри е намерен на територията на черноморското крайбрежие. Той е открит при разкопките в м. Сладките кладенци близо до Бургас. Аполония Понтика е колонията, в която до този момент са намерени най-много представители, изработени от глинено тесто, което е оформено като плътна топка, притисната в едносъставен калъп. Фигурите принадлежат към различни иконографски класове – „Седящ силен“, „Храмово момче“ и „Актьори“, и се датират в архаичната и класическата епоха. От вътрешността на страната примерите за изработени фигури от плътно парче глина, притиснато в едносъставен калъп, са ограничени. Един от екземплярите е откритата в Исперих фигура на Кибела. Друг пример е статуетката на Ерос, намерена при разкопките в Кабиле.

Наред с масивните едностранно изобразени фигури, тази техника на моделиране е популярна за изработката на самостоятелни глави, които по-късно са прибавяни към тялото на фигурата. Фрагменти от теракоти, представлящи женски глави, са намерени във всички центрове от разглежданата територия на Тракия. Върху долната им страна понякога има нанесени къси, неравномерно поставени коси резки, които осигуряват по-добре сцепление при свързването на главата с тялото.

От изброените дотук примери ясно личи, че теракотите, намерени на територията на Тракия, не се отличават по технологични характеристики от произхождащите от континентална Гърция или Средиземноморието. Използваната техника е популярна за фигурите от архаичния и класическия период и не предоставя възможност за предположения за локални варианти, базирайки се на материалите от България. Една от разликите в технологично отношение между фигурите, датирани в архаичната, и тези от класическата епоха от територията на България е в наличието или отсъствието на технологичен отвор. При теракотите от по-ранния период в повечето случаи той напълно отсъства. Върху задната страна на теракотата отворът се появява при образците от класическата епоха или след средата на V в. пр. Хр.

Едносъставният калъп е използван и за създаването на **кухи теракотени фигури**. От Каварна само единадесет статуетки са изработени в техниката на кухото отпечатване, при която калъп е използван само за лицевата страна, а гърбът е оформен на ръка от парче глина. Всички примери принадлежат към елинистическата епоха, но не могат да бъдат отнесени към продукцията на едно и също ателие. От Одесос двадесет и две фигурки са изработени в техниката на кухо моделиране с отпечатан в калъп аверс и гръб, направен на ръка. За разлика от фигурите със същата технология от Каварна, при теракотите от Варна няма примери, при които се съчетава различно по консистенция глинено тесто. Тук фигурите са изработени или от разточен глинен лист, или от изрязани с конец глинени хлебчета. По своя хронологически обхват фигурите се отнасят към елинистическата епоха (трета четвърт на IV – средата на III в. пр. Хр.).

Аполонийските теракоти, които са изработени в разглежданата техника, са около петнадесет броя. При тях особеностите в технологията не се различават от вече разгледаните примери от античните центрове Бизоне и Одесос. Те се датират в класическата епоха. Върху някои от класическите

екземпляри и при повечето теракоти от елинистическия период има изрязан технологичен отвор върху задната им страна. Той е с различна форма и размери. Наблюдава се закономерност между характера на сюжетите, местонамирането и формата на отвора. Така например теракотите с правоъгълен отвор се отнасят към групата на фигурите с ясни атически влияния. За статуетките, които представят сюжети, характерни за „танагрйските“ фигури, това показва ако не директен внос от Атика, то старание към максимално пресъздаване на оригинала от работилницата, която ги е произвела. Останалите теракоти (тези с кръгъл или овален отвор) се придържат към малоазийската традиция, представяща иконографски типове както от „Изправената драпирана женска фигура“, така и от „Танцьорки“ и „Кръгът на Афродита“.

Еднолицевият калъп е използван и при **направата на теракоти -релефи**. Това е характерна техническа особеност за фигурките от Одесос и Бизоне, при които гърбът изцяло липсва или е направен частично, или само на местата, където той има функционално предназначение. Оформянето на теракоти - релефи е най-бързият и ефективен начин при производството на фигури. Той е изключително популярен сред продукцията, намерена на територията на България. Наред с вносните изделия тази техника е приемана радушно от местните ателиета, занимаващи се с изработката на теракоти.

От територията на България еднолицевият калъп е използван за производството на паметници, предназначени да бъдат възприемани само фронтално. Подобни са апликациите или теракотите, предназначени за прикрепване към здрава повърхност. Тя е използвана както за фигури, датирани през класическата епоха, така и за образци от периода на елинизма. Примерите от Каварна (протомета на жени и Ероси) са изработени в различни ателиета, които наред с вниманието към детайла, отдават приоритет на количеството на готовите изделия. От вътрешността на Тракия, в Сборяново, Кабиле и Севтополис има отделни екземпляри, изработени в релеф. Подобни са фигурите на Ерос (Сборяново) и женските протомета (Севтополис и Кабиле). Изделията, които са изработени във формата на релефи, са повече от 80 % от всички находки от Одесос. Наред с вече споменатите за Каварна иконографски категории, тук сюжетите се обогатяват с образите, характерни за „Дионисиевия тиас“, релефите на Нике, както и вотивните релефи. Доминирането на този технологичен прием е продиктувано от функционалната насоченост на

коропластните изделия. С тази скъсена процедура на отпечатване на теракоти се цели увеличаване на количеството продукция, като понякога се прави компромис с нейното качество.

Сравнявайки продукцията, характерна за гръцките и малоазийските работилници, то този начин на оформяне на фигурите не е много популярен в споменатите райони. Работилниците в тези части на античния свят предпочитат изработката на триизмерна фигура, пък било то и с гладък гръб с прилепено парче глина. Разглежданата техника се радва на популярност в полисите по северозападната част на Понта, както и в Магна Греция и особено в Тарент. Някои релефи оттам са предназначени за апликиране към стените на дървени саркофази. Предпочитанието на населението на Одесос към фигури, изработени по този начин, може да се определи като една от особеностите на черноморския полис. Местонамирането на тези релефи в „периферия“ на гръцкия свят може да се интерпретира като противопоставяне на местните вкусове на наложените правила или грешното разбиране на чуждите предпочитания. При тези теракоти влиянията и техниката на производство са много по-близки до бронзовия релеф, отколкото до глинените фигури.

От всички изброени дотук факти, свързани с теракотите релефи, може да се обобщи, че тези паметници се намират във всички по-големи обекти от територията на България и се отнасят към класическата и елинистическата епоха. При тяхната направа няма предпочитания към формата на суровото глинено тесто – парчета, тънък лист, дебела кора или масивен къс. Всички представители са предназначени да бъдат гледани само фронтално и това изключва старание при оформянето на техния реверс.

Техниката за направата на **плътна и куха фигура в двусъставен калъп** е значително по-сложна от гореспоменатите и изисква повече умения и търпение у майсторите, които я използват. Те трябва да съумеят да създадат триизмерна фигура, създаваща впечатление за едно цяло, и предназначена да бъде гледана от всички страни. Този маниер на производство е характерен за короластната индустрия през елинистическата епоха, когато е използвана за изработката на малките „шедьоври“, представящи образите на танагийски жени.

Подобно на общите тенденции в античния свят, и на територията на България екземплярите, произведени от плътно парче глина, притиснато между

двете части на един калъп, е явление, характерно за определен период от време. Фигурите от некропола на Аполония Понтика предлагат повече примери на изработени чрез този метод. Те принадлежат към различни иконографски типове („Спящо негърче“, „Актьори“) и се датират основно през класическата епоха. До този момент са известни само отделни примери от елинистическата епоха, изработени чрез този метод. От Одесос произхожда фигура на „Момче с мантия“, създадена с подобна технология, отнасящо се към II в. пр.Хр.

За разлика от плътните фигури, създадени в двусъставен калъп, теракотите, изработени от глинен лист или кора, са по-популярни на територията на Тракия. В Каварна се съхраняват шест фигури, направени по тази технология. Те не са дело на местните коропластни работилници, а са с ясен атически и малоазийски произход. От всички теракотени фигури, намерени на територията на Варна, само осем са изработени от два калъпа за фронталната и задната страна. Повечето представят женски персонажи, като изключение прави само една теракота на „Момче с каузия“. Могат да бъдат разграничени две технологични групи фигури според степента на оформяне на гърбовете. В първата група са фигурите с очертаните контури в калъпа за задната страна. Те са повлияни от малоазийската традиция, но са изпълнени в техника, подсказваща по-скоро местни решения. В същото време фигурите с внимателно оформени гърбове принадлежат към продукцията на атическите ателиета. От Аполония Понтика произхожда най-голямото количество фигури, изработени в техниката на кухото отпечатване в два калъпа. И тук, подобно на статуетките от Бизоне и Одесос, са използвани както листови и парчета глина, така и глинени кори. Но за разлика от предходните черноморски полиси, екземплярите от милетската апойкия се характеризират с особено внимание към детайла и осмисленост на образа. Върху задната страна на фигурите няма изрязани отвори, които да нарушават качеството на отпечатъка. От вътрешността на Тракия един от най-ранните примери, при които са използвани два калъпа, е теракотата от некропола при Крагулево, Добричко, датирана през архаичния период. Фигурата е изработена в един от йонийските центрове, чиято продукция е изключително популярна през този период. Една от най-добре изпълнените в техническо отношение статуетки е открита при разкопките на могила № 1 от некропола при Копринка. Тя представя изправена женска фигура от типа на

„Малка Херкуланка“ и принадлежи към шедьоврите на атическата коропластната индустрия.

Разгледаните дотук примери разкриват степента на популярност на тази техника сред теракотите от България. В повечето случаи изделията са с ясен атически произход, а когато могат да бъдат отнесени към местните работилници, то старанието при тяхната направа е в пъти по-малко в сравнение с вносните образци. Това показва една непопулярност на сложната техниката, създаваща малка пластика със завидни естетически качества, но изискваща време.

Наред с използването на калъпа повечето майстори на коропластиката прибегват и до други похвати за разнообразяване на продукцията си. Така се създават отделни части или детайли, отпечатани в калъп или оформени на ръка, с помощта на които майсторът разполага с известна свобода да разнообрази своите изделия. Това може да бъде постигнато чрез поставянето на различни типове глави или чрез промени в позицията на крайниците. Добавянето на детайли, изработени на ръка или в калъп, не се влияе от това дали за направата на теракотата са използвани един или два калъпа, дали фигурата е отпечатана плътна, куха или като релеф.

Находките от Одесос предоставят голямо количество и разнообразие от типове, при които е използвана тази комбинирана и усложнена техника. От полиса се открояват няколко групи, чиито представители са изработени с помощта на комбинация от няколко калъпа и от части, оформени на ръка. От тук произхожда и най-голямото количество глави, предназначени за апликиране, при които стандартизираният иконографски образ е разнообразен чрез добавени на ръка елементи, поставяйки началото на нови типове. Върху един основен тип глава в определен случай е положен изработен на ръка гладък, недекориран венец; при други венецът е бръшлянов, над челото са оформени коримби, а всеки лист е оформен отделно и прилепен към главата. За да бъде използвана главата и при женските персонажи, към нея, заедно с простия недекориран венец, е добавена и оформената на ръка дълга, стелеща се до раменете къдрава коса. Така тези различни атрибути при един и същи идеализиран и стандартизиран образ създават четири различни иконографски типа теракотени фигури. Главите са приложими както върху мъжкото тяло на Ерос, така и върху женските форми на Нике. Всички изброени паметници са

намерени заедно. Този факт е повече от показателен за наличието на местно ателие на територията на Одесос („Работилницата на Ерос и Нике“), чиито майстори са били достатъчно умели в занаята си, за да създадат чрез минимални технически средства разнообразие в своята продукция. По този начин те задоволяват търсения на пазара универсален образ и нямат нужда от по-сложни технологични методи.

Не по този начин стоят нещата при други групи от теракоти, изобразяващи сюжети, свързани с „Дионис и неговия тias“. Допълнителни елементи и детайли, оформени на ръка, са използвани от майсторите, създали композицията „Дионис и Ариадна“. Дългата до раменете коса на Дионис, венецът на бога с неговите бръшлянови листенца, ръбовете на ботушите му, както и тирсът в лявата му ръка са изработени отделно и апликирани към оформеното като релеф тяло. Подобен похват е използван при създаването на изображенията на танцуващите менади, свирещите на различни музикални инструменти нимфи или мъжките персонажи – сатир, силен и пан. Върху две от фигурите на танцуващи менади има нанесен монограм от задната страна. С разредена глина са изписани съответно буквите Δ и Η. Не може да бъде даден еднозначен отговор дали тези дипинти показват последователността, в която са подредени релефите, или се отнасят до означаване на продуктите в работилницата.

От друга страна, ситуацията в Аполония Понтика се развива по различен начин. Тук, освен споменатите по-горе фигури на актьори, теракотите с допълнителни елементи не са много популярни. Фигурите от Созопол показват повече изделия с отпечатани в калъпа аксесоари, отколкото добавени на ръка елементи. От вътрешността на България, при разкопките в Кабиле, е намерен фрагмент от женска фигура, която разкрива как един обикновен образ може да бъде превърнат в пленителна и въздействаща пластика само чрез добавките и решенията на опитния короoplast. При тази фигура тялото и главата са изработени отделно и впоследствие свързани като едно цяло. И тук се разкрива първото решение на майстора, който опитно е прикрил връзката чрез изработката на тънка торква с отворени краища, положена върху шията. Косата е подчертана с изработени отделно къдрици, които са прилепени от страни на главата и се спускат свободно до раменете. Върху главата е положен един кръгъл венец, декориран с точки, и един бръшлянов, с внимателно изрязани

листчета, които са подредени асиметрично, създавайки впечатление за голям обем. С добавянето на тези детайли е получена една експресивност в иначе стандартното изображение. Наред с описаната женска фигура, при още две женски глави се наблюдава старание и внимание на майстора към детайлите чрез съответното добавяне на деликатна диадема или чрез подчертаване на кичурите на косата.

Тези примери не принадлежат към продукцията на едно и също ателие, но определено показват естетическите изисквания на своите ползватели. По този начин е създадена разнообразна продукция с високи художествени качества, задоволяваща нуждите на част от населението. Тези изделия съществуват на една и съща територия заедно с по-посредствени и опростени произведения, като оказват влияние едни върху други.

Глава III. Ретуш, нанасяне на ангоба, барботино и полихромия. Изпичане на вече готовия продукт

В края на „операционната верига“ майсторът извършва поправките върху самата фигура. Ретушират се частите, които не са излезли особено добре при отпечатването в калъпа, изглаждат се дефектите, добавят се или се отстраняват детайли от изображението. Понякога липсващите детайли са добавяни не чрез изработени на ръка добавки от глина, а чрез оцветяване с бои, както е случаят с главата, намерена в могила Мушовица от некропола при Дуванлии и фигурата от Белене, Свищовско.

Върху една част от теракотите от България са запазени боите, с които те са оцветени. Почти винаги повърхността им е покривана най-напред с бяла боя, за която е използван или каолин, или вар. Това се потвърждава и от извършените анализи на екземпляри от България. Анализите на пигментите върху фигурката от Белене показват, че за червения цвят на накита е използвана червена охра. Тя е нанесена преди изпичането на фигурката, което се е отразило и върху нейната структура. Основен източник на използваната върху теракотите синя боя е ултрамарин. Розовата боя върху драперията на част от примерите е добита от брош (*Rubia tinctorum*), а за черните цветове са използвани сажди или битум.

Глава IV. Дериватната продукция като основен принцип при теракотеното производство. Дериватната продукция от България

Един от основните принципи на теракотеното производство, освен техническите характеристики, е т.нар. *дериватна продукция*. Това е процесът, при който съществуваща теракота се използва като прототип за производството на следващи калъпи, които служат за направата на повече фигури от един тип. С налагането на този принцип при изработване на малките глинени фигури през годините се очертава и напредъкът в изследването на теракотите като независима дисциплина с аналитични процедури, уникални за самата нея. Същината на дериватната продукция представлява пре-направата на една фигурка – т.е. да се снее от нея нов калъп или дори няколко калъпа, както първият е свален от прототипа, изработен на ръка. От тези нови калъпи, наречени *второ поколение* или *първо копие на калъпа*, майсторът вади фигурки от второ поколение или *първа след продукция*, т.е. копия на копията, направени по оригиналния калъп. Този процес може да бъде повторен няколко пъти, като съответно калъпите и фигурките са от трето, четвърто и т.н. поколения. Така цялата тази продукция, включително съществуващите варианти, които не са извадени от снети от прототипа калъпи, се нарича *производна или дериватна продукция*, а съвкупността от фигурки, следващи един и същи прототип, оформят една серия. Възможностите да се преправя основната фигура са различни в зависимост от това дали занаятчията ще снее калъп от готова, купена на пазара теракота, което се нарича *външна пре-направа*, или ще използва за образец свой собствен продукт, което оформя *вътрешна пре-направа*.

Във всеки един от археологическите обекти от територията на България, предмет на настоящото изследване, има данни за съществуването на дериватна продукция, създадена или чрез вътрешна, или чрез външна пренаправа, или чрез двете заедно, но в различни ателиета. Тук само ще си позволя да обобщя типове и групите фигури, за които със сигурност може да се каже, че позволяват определяне на архетип, калъп, поколение и характер на продукцията на ателието.

Комбинация от вътрешна и външна пре-направа може да бъде наблюдавана при голяма част от фигурите от античната колония Одесос. Данни за външна и вътрешна пре-направа показват иконографските типове „Артемизия Делфийска“, „Ерос“, „Хермафродит“, „Нике“ и всички фигури, принадлежащи към категорията „Дионис и неговия тиас“. Така Одесос се

превръща в център с ясно изразени коропластни работилници и може да служи за модел за определяне на развитието на коропластното производство в периферията на гръцкия свят. В Месамбрия ясно се открояват типовете „Пудицития“ и „Афродита“, които представят теракоти, създадени в резултат на вътрешна пре-направа в ателие, съществуващо в рамките на града и задоволяващо потребностите на неговите жители. За външен тип пре-направа свидетелстват част от фигурите от Кабиле. В случая става въпрос и за едно доста особено явление при теракотеното производство, а именно създаването на реплика под формата на апликация с декоративен характер, за чийто модел е послужила вече готова фигура.

Обобщавайки данните от извършените наблюдения, може да се каже, че на територията на Тракия са функционирали както теракоти, чиято вътрешна пре-направа е дело на чуждо ателие, така и продукти на коропласти, работещи на територията на Тракия. Те може да са или преселници, или местни занаятчии, обучени в големите ателиета за производство на теракоти и след това завърнали се тук, за да прилагат своите познания.

Глава V. Теракоти от коропластните работилници, локализирани на територията на България

От изброените по-горе примери става ясно, че за разпознаването на една коропластна работилница има някои основни принципи, но те в никакъв случай не са задължителни в пълния им обем при всяко отделно ателие, достатъчно е наличието само на един или няколко от тях. Така например коропластната работилница може да покрива целия диапазон от дейности – от промиване на глината до създаване на готовия продукт, но това е идеалният случай. Съществува вероятност ателието да не е специализирано в направата на теракоти, а тази дейност да е сезонна, съобразена с религиозните празници, като допълнение към керамичното производство. Третата възможност е ателието да се занимава с отпечатването на нови калъпи от съществуващи вносни фигури или пресъздаването/репликирането на вече познати такива. Вероятно всяко ателие създава както свой собствен репертоар от типове, така и произвежда вече популярни за времето си само на най-близкото до дома им коропластно ателие. Купува се продукцията на работилницата, която най-добре импонира на техните вкусове, религиозни разбирания и финансови възможности. Съществува мнението, че пресъздаването на култовите образи от глина е било контролирано

по някакъв начин от градските власти, като те самите са възлагали определени партии на работилниците, в зависимост например от местоположението ѝ спрямо светилището, като по този начин въвеждат към култа един вид икономическа облага от вотиви, които по принцип са без стойност (Metker 2003).

Една от черноморските колонии, в която е имало местно теракотено производство, е Одесос. Няма категорични сведения дали местните короласти са изработвали свои собствени модели, или са внасяли такива (каквито са двете глави на Птолемей II Филадельф). В повечето случаи майсторите са използвали вносни теракоти като „патрикс“, от които са създавали нов калъп или са репликирали вече готови фигури, които са както с импортен, така и с ясен локален характер.

Въпреки всички противоречиви сведения в научните изследвания, свързани с локализирането на короластните ателиета на територията на Одесос, на базата на изследваните материали става ясно, че съществуват две работилници – „Работилницата на Ерос и Нике“ и „Работилницата на Дионис и Ариадна“.

„Работилницата на Ерос и Нике“

Една от предполагаемите одесоски работилници използва ограничен набор от сюжети. Подобен ограничен репертоар е засвидетелстван в ателието, изработило голяма част от фигурите от некропола при Мирина и ограничено само в два фигурални сюжета – Ерос и Нике, както и в направата на различни вотиви – алабастрони с релефна украса и птици. Ателието е създадено в края на III или началото на II в. пр.Хр. Към него могат да бъдат отнесени 197 цели или фрагментирани теракоти релефи. Подобно на „Ателието на Ерос и Виктория“ от Мирина, и тук преобладаващите сюжети са Нике, Ерос, птици и алабастрони релефи. Поради това името му съвпада с това на малоазийския център. Продукцията на тази одесоска работилницата се характеризира с глина със светъл червено-кафяв цвят. За модели са служели както вносни теракотени изделия, така и изцяло новосъздадени образи, показващи нивото на креативност на майсторите в Одесос. Някои от прототипите са адаптирани за нуждите на местното население. Именно от тук са разгледаните по-горе универсални образи, които с незначителни промени се използват както за Ерос, така и за Нике. Така се оформят серии от фигури, изработени от скулптирани модели в

рамките на ателието. Те са копирани редица пъти и комбинирани по различен начин. Така се създава разнообразие в общия вид на продукцията, но се запазват основните ѝ характеристики и специфичен облик и стил.

„Работилницата на Дионис и Ариадна“

На територията на Одесос е съществувала още една работилница, чиито изделия са намирани в гробовете от югозападния некропол на античния град. Произведенията ѝ също принадлежат към т.нар теракоти релефи, изобразяващи двойката Дионис и Ариадна и съпътстващите ги менади, нимфи, Пан и др. Между образите съществуват значителни различия не толкова в иконографско и стилово отношение, колкото в техническите параметри на фигурите. Една част от теракотите се характеризират с „чистота“ на образите, внимателно изработване и ретуширане на детайлите на костюма, прибавяне на ръка на отделни елементи от венеца и отстраняване от релефа на излишната глина, останала при отпечатването от калъпа. На другата крайност са образите, при които изображението е с много лошо качество, лицата изглеждат глуповати, при изобразяването на дрехите има желание за точно копиране на гореспоменатите елегантни фигури, но без особен успех. Аксесоарите върху главата са ограничени само до изработена на ръка лента. Съществени различия наблюдаваме и при техническото изпълнение на фигурите, като при местните имитации и копия няма стремеж за премахване на излишните количества глина. Именно изброените разлики между образите на едни и същи иконографски фигури предполага наличието на локално производство на част от теракотите, принадлежащи към Дионисиевия тиас.

И докато в Морската градина са работили коропласти с креативни качества и въображение, не така стоят нещата в другата работилница на майстора на Дионис и Ариадна. Тук ясно личат познанията на художника относно смисъла на образа, защото добре създаденият образ на Дионис и Ариадна и на техния тиас показва теологично и културно осмисляне от автора на мита, докато техните механични реплики репродуцират образите без необходимото старание по отношение на външния вид. Отворен остава въпросът, защо изобщо е било необходимо на занаятчията да възпроизвежда тези образи. Може да се предположи, че макар и местният коропласт да не е бил умел в пластичното изкуство, дори и да не е осмислял напълно митологията и

нейната иконография, то този кръг изображения е търсен от потребителите и занаятчията е задоволявал нуждите на пазара.

Освен от находките от Варна, няма други сигурни сведения за наличие на коропластни работилници в Тракия. Вероятно подобни са съществували и на територията на Месамбрия и Аполония Понтика. Мога да предполагам, че от вътрешността на Тракия един от проучваните контексти в Кабиле може да бъде свързан по някакъв начин с теракотеното производство – например като част от керамичните дейности в града (наличие на пещ, изхвърлен калъп и на теракота, служила за модел).

Наблюденията върху фигурите подсказва, че някои от майсторите на местни изделия са получили своето обучение в големите гръцки или малоазийски коропластни работилници или са преселници от тези територии или идват от Александрия. По-логично е да се предположи, че поради желанието за още по-внушително масово производство и големия престиж на майстора и неговото ателие, той не остава само на първоначалното си място, а мести своето ателие и създава негови подразделения в редица други градове. Доказва го добре идентифициращият се внос от подобни големи центрове на производство в Източното Средиземноморие и Черноморието и свидетелствата за работата на подобни първокласни майстори в тях.

ЧАСТ II

ИКОНОГРАФСКИ И СТИЛОВИ ОСОБЕНОСТИ НА ТЕРАКОТЕНИТЕ ФИГУРИ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

Предложеното в тази част тълкуване на иконографията е от гледната точка на „производителя“ на фигурата, а не на „потребителя“ ѝ, защото хората, които са купували тези теракоти, са били свободни да разбират тяхното значение по различен начин, подчинен на лични религиозни нужди и възприятия. Обобщеният образ при много от статуетките позволява неговото съществуване на различни нива в зависимост от културната среда на ползвателя им и степента на религиозното му познание. Тук е използван принципът на съотнасяне на определен паметник или група от паметници към школа или влияние, а не атрибутирането им към конкретен майстор, работилница или център, освен ако няма неоспорими доказателства за това. Изводите относно изображението, значението или стойността не са задължителна част от

стиловите описания, докато заключенията относно традициите и модата се следват от стиловия анализ.

1. „Изправена, драпирана женска фигура“. Разгледани са тридесет и шест цели и фрагментирани теракоти. Представителите на този иконографски клас покриват целия заложен в темата на дисертацията хронологически отрязък от време (VI–I в. пр.Хр.). Една от най-ранните теракоти е намерена в некропола при Крагулево, Добричко, а другите две са документирани в Несебър. Те са облечени с хитон и химатион, в дясната ръка държат птица пред гърдите, а с лявата придърпват централния ръб на драперията. И трите екземпляра се датират в архаичния период, във времето около средата – края на VI в. пр. Хр. Фигурите са определени най-общо като принадлежащи към иконографския тип „Кора“ и следват йонийския модел на развитие на скулптурата и в частност на коропластиката. Към представителите от строгия стил е причислена една теракота на изправена жена, облечена в хитон и симетричен химатион от Месамбрия. Тя е родоско производство и се датира в периода началото – първата четвърт на V в. пр. Хр.

При представителите от класическата епоха се забелязва появата на нов иконографски тип и това е женската фигура „Пеплофорос“. Тук хитонът е заменен с пеплос, а върху гърба на жената, в някои от случаите, се спуска дълга мантия. Към варианта „Пеплофорос с колпос и апоптигма“ е отнесен един от най-предствителните паметници от Тракия, намерен в некропола на Аполония Понтика, в м. Калфата. Теракотата се датира в хронологическите рамки между 430–410 г. пр. Хр. и е произведена в Атина. Други две фигури, съответно от Дуранкулак и Севтополис, принадлежат към варианта „Женска фигура с атически пеплос и мантия“ на атинската продукция. Датата на двете фигури може да се преценира около 340 г. пр. Хр.

През елинистическата епоха образът на изправената драпирана женска фигура достига апогея в своето развитие и се появяват нови типове. „Пеплофоросът“ продължава да съществува – от България са засвидетелствани четири паметника, разделени на два типа. Тип I е намерен във Варна, а тип II е сред месамбрийските находки. Първият се датира през третото столетие, докато вторият е от края на III – началото на II в. пр. Хр. Център на производството на статуетката от Несебър е Калатис, а фигурите от тип I са популярни в Коринт, Тасос и Пела. Наред с „Пеплофоросите“ през елинистическата епоха се

появяват образи, свързани с малоазийските влияния. Подобни са фигурите от иконографския тип „Артемизия Делфийска“. Нейни представители са намерени в Одесос, датират се в III в. пр. Хр. и след първоначално внесената от малоазийски център (Пергам, Троя?) фигура, започват да се произвеждат в Одесос, макар и с доста ниско качество и външен вид. Другият иконографски тип от женските фигури е „Жената, облягаща се върху колона“. Теракоти от този тип са намерени във Варна и Несебър, датират в края на III в. пр. Хр. Те са изделия на малоазийско ателие. Сред женските персонажи, пресъздаващи иконографски схеми, специфични за мъжки портретни статуи са типовете „Демостенов“ и „Софоклов“. Те са документирани само на територията на Одесос и са популярни за времето между III и края на II в. пр. Хр. „Демостеновите“ представители са дело на коропластните ателиета по Западното Черноморие – вероятно Херсонес, докато „Софокловият“ тип се произвежда основно в континентална Гърция, а дериватната му продукция се среща в централните в Магна Гречия, района около Киренайка и в Калатис. Произходът на споменатия одесоски екземпляр може да бъде търсен в гръцките земи или по-близките калатиски ателиета. Иконографският тип „Пудицития“ е сред лесно разпознаваемите статуарни типове. Паметници от типа са намерени във Варна и Несебър. Тип I (един от варненските примери) се датира в края на IV – началото на III в. пр. Хр. и е произведен в център, специализиран в танагриската продукция. Тип II е най-популярен в Несебър от началото на елинистическата епоха и вероятно е дело на ателие, функционирало на територията на Истрия. Един от най-известните женски типове, както в скулптурата, така и в теракотата, е образът на „Малката Херкуланка“. От България той е илюстриран само от един артефакт – теракотата от Могила № 1 при Копринка. Тя се датира в периода 330–320 г. пр. Хр. и е произведена в атическо ателие. Съществуват и варианти на типа, които са намерени в Одесос и се датират малко по-късно, около 290 г. пр. Хр., но също принадлежат към изделията от Атика.

Обобщавайки наблюденията върху „Изправената драпирана женска фигура“, може да се заключи, че през архаичния период фигурките на изправена жена се припознават като ценни предмети и посветителни дарове, ограничени само до един или два иконографски типа. През класическата епоха тази тенденция продължава, като наборът от сюжети се свежда до идеализирани

фигури с високи естетически качества, доближаващи се до произведенията на монументалната каменна скулптура и релеф. В елинистическата епоха се наблюдава десакрализация на този образ, подсказана и от масовото производство. Сега, за разлика от предходните периоди, образът на изправената женска фигура преобладава, при това в представянето му във всекидневни и битови ситуации.

2. „Фигури на танцьорки“. От тази категория са разгледани десет цели или фрагментирани теракоти. Те са открити в Бизоне, Одесос, Месамбрия и Аполония Понтика. Те са облечени с хитон и дълъг химатион, който в повечето случаи покрива главата. Динамичното и бързо движение на жените е подчертано от богато драпираната, развяваща се драперия. Най-ранната теракота от тази категория, включена в дисертацията, е представителката от Аполония Понтика. Тя принадлежи към типа „Танцьорка с развяваща се мантия“ и е датирана в IV в. пр. Хр. Фигурката принадлежи към беотийското производство. От елинистическата епоха са популярни теракотите, които са близки до „Танцьорката на Бейкър“, и показват отделните фази от стремителните и въртеливи движения на тялото. Това са паметниците от Каварна, Одесос и Месамбрия, които попадат в хронологическите граници между III и II в. пр. Хр. и са дело както на атическите короласти, така и на малоазийските занаятчии. Сред танцуващите женски фигури може да се открие образът на „Танцьорката на Изиди“, намерен във Варна. Тя е и единственият паметник от този тип в Тракия. Датира се в I в. пр. Хр. и е произведена в Александрия. Танцуващите женски фигури са ограничени в хронологическия отрязък между IV и I в. пр. Хр. и следват тенденциите в образите и развитието им, характерни за цялото Средиземноморие.

3. „Седяща драпирана женска фигура“. Изобразена е женска фигура, облечена с пеплос от класическата епоха и с хитон и химатион от архаичния и елинистическия период. В повечето случаи жената седи върху трон с висока облегалка със или без странични израстъци. Срещат се екземпляри, при които жената е седнала върху ниско столче или табуретка. Подобно на изправените жени, и тук образът е с широки хронологически граници. Той обхваща периода между края на VI и III в. пр. Хр. Най-много негови представители са открити в Аполония Понтика, но отделни паметници се намират и в Одесос, Несебър и Бургас. Център на производство на аполонийските примери от архаичния

период е Родос. В началото на класическата епоха (475–450 г. пр. Хр.) наред с родоската продукция все по-голяма популярност сред теракотите от Созопол придобиват паметниците от работилниците в Атина. В средата на IV в. пр. Хр. се намират изделията на коринтските работилници. Представителите от Одесос, отнасящи се към седящата женска фигура, са дело на кипърските ателиета от втората четвърт на V в. пр. Хр. и продукцията на Калатис от елинистическата епоха.

След промяната в типове през елинистическата епоха в Аполония изправената драпирана женска фигура губи своето широко разпространение и не е заменена с други сюжети, характерни за периода. От друга страна, именно през елинистическата епоха в Одесос и Месамбрия и други части във вътрешността на Тракия седящата драпирана женска фигура става популярна основно в образа на Кибела.

4. „Бюстове и протомета“. Към тази категория се отнасят женски образи, които включват главата и горната част на тялото, до кръста. Докато бюстът е по-скоро триизмерна фигура, то протомето е близко до релефите, без оформена задна страна. Бюстове са открити в некропола при Дуванлии, Сладките кладенци до Бургас, с. Черни връх, Бургаско, Несебър, Кабиле и Одесос. От бюстовете най-ранен е този, открит в могила Мушовица от некропола при Дуванлии и се датира в периода 480–470 г. пр. Хр. Вероятно той принадлежи към ранната атическа продукция. Наред с класическите екземпляри, по черноморското крайбрежие и вътрешността на Тракия се откриват бюстове от елинистическата епоха, при които са добавени атрибути, характерни за изображенията на Изида – Афродита. Една част от тях са дело на малоазийските работилници (Приене?), докато други са свързани в калатиското производство. Протометата са по-популярни като форма и са засвидетелствани в Дуранкулак, Каварна, Варна, Несебър, Кабиле и Севтополис. Те се датират в хронологическите граници между V и III в. пр. Хр. В основната си част находките от България (Дуранкулак, Каварна, Одесос и Кабиле) са произведени в някои от центровете по Северното Черноморие – най-вероятно Олбия или Херсонес. За произхода на протомето от Севтополис може да се предположи ателие от Атина или Магна Греция.

Бюстовете и протометата не са диагностични по отношение на хронологията и водещите центрове на производство. След разрушаването на

Олинт през 348 г. пр. Хр. те остават популярни само за ограничен културен ареал, каквато е „периферията“ на гръцкия свят в лицето на полисите в Магна Греция, Тракия и по северозападните брегове на Евксинския понт.

5. „Отделни женски глави“. В тази група от паметници са разгледани фрагментите от теракоти, а именно женските глави. Предвид факта, че в повечето случаи те са изработвани отделно и впоследствие добавяни към тялото, женските глави не са показателни и не дават информация за иконографския тип на теракотата. Те се откриват във всички разгледани обекти от България и няма закономерност в разпространението на един или друг тип. По своята датировка са отнесени към елинистическата епоха. Вътрешната типология е направена въз основа на прическата, чиято промяна, в комбинация с формата на лицето, е важен хронологически репер. Женските глави са разделени най-общо с прическа тип „пъпеш“ (melon frisure) и „книдски“ тип. Върху втория най-често е полаган дебел, декориран венец, наречен „Праксителов“ (Дуранкулак, Варна и Несебър). Наред с тези два основни типа също така е обособена прическата тип „лампадион“ за един от екземплярите от Кабиле. Най-общо женските глави могат да бъдат датирани в периода трета четвърт на IV – началото на II в. пр. Хр. Ясно се разпознават и открояват продуктите на центрове като Атина, Беотия, Коринт, работилниците в Мала Азия, Александрия, както и местни тракийски копия, произведени в Калатис. Сред примерите може да бъдат разпознати вносни продукти, копирани в Олбия и Херсонес и от там внесени в Тракия. Калатиската продукция е характерна за Месамбрия и Каварна, докато тази от Северното Черноморие – за Одесос и Каварна. Александрийските типове се намират в Одесос. За вътрешността на Тракия е характерна танагрйската продукция, изработена в Атина и попаднала тук чрез широките търговски контакти.

6. „Атина“. Наред със сюжетите, които представят обобщени образи, които не могат да бъдат атрибутирани и свързани с определено божество, сред теракотите се откриват и сюжети, които са ясно разпознаваеми и принадлежат към гръцката миторитуална образност. Един такъв сюжет представляват статуетките на Атина. Образът не е много популярен в теракота, което е обща тенденция във всички полиси по Черноморието, с изключение на Калатис. От тях са запазени само фрагменти – глава или част от тялото. От анализираниите два фрагмента единият е от Варна, а другият от Несебър. Одесоският пример се

датира във II–I в. пр. Хр. и принадлежи към късно поколение продукти, чийто архетип е създаден в Делос или Троя и след това внесен в черноморския полис. Фигурата от Месамбрия е по-ранна (III–II в. пр. Хр.) и е внесена от малоазийски център (Приене, Пергам, Мирина).

7. „Кръгът на Афродита“. Наред със стандартните изображения на богинята, които добиват небивала популярност през елинистическата епоха, благодарение на скулптурата на Праксител сред теракотите от Тракия се срещат вотиви или синкретични изображения на богинята. Фигурите на Афродита са изключително популярни на територията на Месамбрия и Бизоне. Образите на Изида-Афродита, седяща гола с кръгъл медальон между гърдите, се откриват до този момент само в некрополите на Аполония Понтика. За Каварна са характерни коленичилите женски вотиви (хиеродули). Те също са голи. От вътрешността на Тракия няма засвидетелствани паметници на Афродита, датирани през елинистическата епоха. Популярността на тези образи е в периода III–II в. пр. Хр. Ясно се открояват две територии, от чиито ателиета са намерените фигури. За Месамбрия това е района на Калатис и полисите по Северния бряг на Понта. Фигурите на Изида-Афродита и хиеродулите са изработвани в Източна Гърция, Кипър и Мирина и вероятно техните прототипи са именно от тези територии.

8. „Кръгът на Ерос“. Изображенията на Ерос са едни от любимите на коропластите от елинистическата епоха. Фигури на Ерос са откривани в Каварна, Варна, Несебър и Аполония Понтика. Единични бройки има от Сборяново, Севтополис и Кабиле. Два са основните и предпочитани иконографски типа на Ерос. При първия той е представян полугол, в спокойна поза, със събрани криле и отпуснати до тялото ръце. Към този иконографски тип са някои от примерите от Одесос, теракотите от Сборяново и Севтополис. Той се датира в периода последна четвърт на IV – началото на III в. пр. Хр. Типът се заражда в Атина, откъдето достига до Олбия и започва неговото масово производство. Именно към олбийската продукция могат да бъдат причислени и българските екземпляри. При втория тип Ерос също е наметнат само с мантия. Той е с широко разперени криле, показващи стремителното му движение напред. В повечето случаи носи различен предмет/атрибут, подпрян върху лявото му рамо. Фигури на Ерос, принадлежащи към този втори тип, са предпочитани в Бизоне и Месамбрия. Хронологическите му граници са между

края на IV – края на III в. пр. Хр. Тези изображения са дело на някое от ателиетата, работили на територията на континентална Гърция или Мала Азия. Но предвид динамичното движение на хора, идеи и предмети през елинистическата епоха, както и унифицирането на културата на античния свят през тази епоха, в случая с образа на Ерос е много трудно да се конкретизира работилницата на този масово произвеждан сюжет.

На територията на Одесос се оформя и изработва типът на Ерос с полусъбрани криле и атрибути в двете ръце. При единия вариант Ерос държи каничка и фиала, а при втория – мида и алабастрон. И двата варианта нямат точни паралели сред представителите от други антични центрове. Те по-скоро показват елинистическите влияния, които са служили за вдъхновение и създаване на типа на територията на Одесос в „Работилницата на Ерос и Нике“.

Сред образите, принадлежащи към кръга на Ерос, могат да бъдат разпознати и тези на Хермафродит, които в територията на Тракия се срещат изключително и само в Одесос и се отнасят към времето между III и II в. пр. Хр.

9. „Дионис и неговия тиас“. Фокусът в тази част е насочен към групи от теракоти, представящи персонажи, които участват в религиозните практики, свързани с почитането на бог Дионис. Всички те са намерени в рамките на античната колония Одесос или прилежащата ѝ хора, докато в Аполония Понтика и Месамбрия през елинистическата епоха той отсъства. Именно в главата, разглеждаща Дионисиевия тиас, са разпознати и определени непопулярни за други места от Средиземноморието иконографски типове. Това са теракоти на Дионис и Ариадна, придружавани от Менади, Нимфи, Сатир, Силен и Пан. Вероятно този тип популярност, ограничена само в ареала на Североизточна Тракия (ако включим и находките с подобни сюжети, но от благороден метал, каквато е каничката от Борово), зависи от етническия състав на населението и разпознаването и приемането от него на един популярен образ. Единият комплект от теракоти включва изображения на менади в стремителен ход напред, танцуваща менада тип 30 по Тюхет, менада/нимфа, свиреща на лира, полугола менада с тимпан и менада, свиреща на двуствола флейта, както и мъжки персонажи – Пан, сатири и силени. Вторият комплект се състои, освен от изброените вече образи, също така и от Дионис и Ариадна, представени като двойка. Фигурите принадлежат към хронологическата рамка между края на IV и средата на III в. пр. Хр. Наблюденията върху типовете, представящи сюжети от

Дионисиевия цикъл и тяхното възприемане в местна среда, и особено върху качеството на фигурите, показва не толкова закономерност на предпочитанията на даден сюжет пред друг, а по-скоро предпочитание на едно качество пред друго. Така се наблюдават фигури с изключителни художествени качества, които са полагани в гробниците в Одесос и около полиса. Всички те са с вносен произход и със завидни качества в производството. В некрополите на града, където гробовете са цистови или обикновена гробна яма (там, където има данни за подобни), теракотите са със същите сюжети, но отстъпват значително по начина на изработка и количеството им е по-голямо. Така според теракотите може да се направи разграничаване не толкова на предпочитания към даден сюжет от отделните представители на населението, а по-скоро предпочитание към високо художествено ниво на изпълнение. В гробниците заможните са си позволявали шедьоври, докато обикновените граждани – масово разпространената продукция, която е евтина имитация на вносните изделия.

10. „Кибела и Атис“. Кибела е една от най-разпознаваемите и емблематични богини за античния свят. Тя седи в тържествена поза върху трон със или без странични израстъци. Облечена е в дълъг хитон и химатион. Върху главата ѝ е положен нисък полос или крепостна корона. В скута на богинята лежи лъвче, най-често с обърната към зрителя глава. Едно от най-ранните коропластни изделия с образа на Кибела (края на VI – началото на V в. пр. Хр.) е намерено в Исперих, в гроб с трупоишгаряне. В тази ранна дата образът на богинята е разпространен в милетските полиси по западното и северното черноморско крайбрежие под влияние на тяхната апойкия и наличието на подобен артефакт във вътрешността на Тракия е по-скоро изключение. Не така стоят нещата през елинистическата епоха, когато Кибела става изключително популярна. В милетските колонии вече не се среща, а се измества навътре в Тракия и в дорийските полиси, подложени на малоазийско влияние през елинистическата епоха. Теракоти на Кибела са сред находките от обекта при гара Повеляново при Девня, във Варна и Несебър. От вътрешността на страната тя се открива сред статуетките от Севтополис и Кабиле. Повечето от фигурите се датират в периода края на IV – III в. пр. Хр. Голяма част от тях са произведени в Калатис и внесени в тази част на Тракия, като калатиските изделия следват архетипите на малоазийските ателиета. Такива са екземплярите от Девня, Варна и Несебър, докато примерите от Кабиле насочват към пряк

малоазийски внос. За фигурата от Севтополис паралелите са по-скоро в монументалната кръгла скулптура от територията на днешна Македония, отколкото от крайбрежието на Мала Азия и островите.

Единствената фигура на Атис, свирещ на сиринга е намерена в Одесос и се датира в периода края на III – първата половина на II в. пр. Хр, а център на неговото производство е Амфиполис.

11. „Седящ силен“. Сред многообразието от паметници на коропластиката, открити на територията на Древна Тракия, ярко изпъква малка група фигурки от глина, представящи един от спътниците на Дионис – Силен – в твърде характерна поза. Силенът е изобразен седнал, обърнат насреща. Той е плешив, с гъста брада, покриваща долната част на тялото му. Според позата могат да бъдат разграничени два типа теракоти със съответните им варианти при позата на ръцете. Този иконографски клас статуетки са ограничени както териториално, така и хронологически в своето разпространение в тази част на Тракия. Те произхождат основно от гробни комплекси, проучени на територията на Созопол, и се датират най-общо в периода началото – третата четвърт на V в. пр. Хр. Няма данни за наличието на местно производство. Намерените фигурки са внос от Родос, Беотия и Коринт. Типът като цяло приключва своето развитие в началото на IV в. пр. Хр. и не е познат през елинистическата епоха.

12. „Храмово момче“. Подобно на фигурите на „Седящ силен“, дискутирани в предходната глава, и тези теракоти основно произхождат от некропола на Аполония Понтика. В настоящата дисертация са включени единадесет фигурки на седящи момчета, десет от които са намерени при разкопките в Созопол. Фрагмент от една статуетка е открит в Несебър. Момчето седи върху нисък правоъгълен постамент, в повечето случаи тялото е обърнато насреща, голо. Според позата на тялото и ръцете до този момент за територията на България могат да бъдат обособени два основни типа със съответните им варианти. Подобно на седящия силен, и тук хронологическият обхват е ограничен само за класическата епоха – началото – трета четвърт на V в. пр. Хр. Те също са вносни изделия, като липсват данни за местна продукция. Центровете, от които са дошли, са Родос, Беотия (вероятно от района на Тива), Олинт и Коринт. През елинистическата епоха този образ не съществува във вида си от V в. пр. Хр. и вероятно е наследен от фигурите на Харпократ.

13. Важен репер за етническият състав на населението или контактите с други етнически групи е **„Момчето, загърнато в мантия“**. Могат да бъдат обособени два типа: при единия върху главата на момчето е положен венец, а при другия – каузия. Момче с венец и мантия е открито в Кабиле и принадлежи към короластната продукция от 325–275 г. пр. Хр., произведена в Атина. Момчето с мантия и каузия предизвиква повече дискусия в научната книжнина именно поради специфичния характер на шапката. Този иконографски тип е характерен само за Одесос и Месамбрия и не може да се каже къде е популярен, по-скоро е разпространен адекватно и в двата. Единственият фрагмент – глава на момче с каузия, от вътрешността на страната е намерен при с. Бедняково (дн. Стоян-Заимово), Старозагорско. Хронологически, най-ранният представител принадлежи към времето на късния IV в. пр. Хр., а най-късният може да бъде датиран през II–I в. пр. Хр. За фигурите от територията на България най-разумно звучи обяснението, че типът се появява на места с ясно засвидетелствано македонско присъствие. Такъв е случаят с Одесос, който дълго време е бил в сферата на интереси на Александровия наследник Лизимах. В Бизоне и Месамбрия това влияние в теракотите минава по-скоро чрез Калатис, с когото изброените градове имат близки контакти.

14. **„Портретите на елинистическите владетели“**. При тях за първи път е разпознат и изследван иконографски и стилово единственият известен досега от територията на България портрет на Александър III Македонски, изработен от глина и вероятно част от теракотена статуя. Запазената глава е с вис. около 20 см, което предполага фигура с естествен човешки ръст или част от херма. Наред с него са разпознати образите на Птолемей II Филадельф и неговата съпруга Арсиноя II. Владетелските портрети са намерени само на територията на Одесос и Месамбрия. Трудно е да се каже дали фигурите са посветени от местни жители, или от наемници, служили в армията на Птолемей II в Александрия, или от такива, които са пристигнали от там и са се установили в Одесос. Портретите на елинистическите владетели в теракота предполагат по-скоро лична почит, отколкото такава, изразявана на официално ниво. Още по-малко те биха били използвани за украса. По-вероятно е да са част от лични посвещения във владетелски и други храмове и светилища или в светилища на публични места, например при гимназиона. Някои може да са дарове, обслужващи частно спонсорираните владетелски култове или домашното

свещилище на владетеля. Най-често тези фигури са използвани от представители на средната или най-ниската класа и представят обобщения идеализиран, обожествен образ на владетеля, поддържан чрез неговите гръцки сюжети на това ниво, за да могат да изразят лоялността и почитта към владетеля в личен план. Теракотите на Арсиноя II и Птолемей II също носят политически и/или религиозен смисъл.

15. „Актьори и маски“. Макар че съществуват няколко изолирани екземпляра, повечето представители на теракотените фигури на актьори принадлежат към внимателно изработени комплекти от взаимосвързани към една сюжетна линия образи. Към подобен тип могат да бъдат причислени и екземплярите, намерени на територията на България. В настоящото изследване са разгледани 18 теракотени фигури и пет маски на комически актьори. Повечето от тях са намерени при разкопки в некропола на Аполония Понтика, други пет са случайни находки или са открити при разкопки във Варна и една е от околностите на Каварна. Тук теракотените фигури на актьори са възможно най-подробно идентифицирани и разделени според периодите в развитието на античния театър от Старата до Новата комедия. Разпознати и анализирани са образите на „Стареца“, „Роба“, „Старицата“ и „Хетерата“. Повечето от тях са масово произвеждани в средата на IV в. пр. Хр. в Атина и допълват съществуващите данни от други части на античния свят. Разграничени са комплекти от театрални фигури, наречени тук „Аполонийска група“. Те са специфични само за Аполония Понтика и вероятно са свързани със сюжета на една пиеса от Средната комедия. Към театъра на Менандър и развитието на Новата комедия принадлежи една фигурка на мим от Бизоне, датирана във II в. пр. Хр. Тя е от тип, който досега не е разпознаван в паметниците от територията на Тракия, но често срещан в Мала Азия, Египет и Северното и Северозападното Черноморие.

16. Други коропластни изделия, свързани с култа. Към големия клас теракотени предмети, които могат да бъдат обобщени с френския термин “*mobilier*”, спадат релефите с формата на алабастрон и с богато декорирана повърхност. Те са открити на територията на Варна, в района на Морската градина, и вероятно са произведени в „Работилницата на Ерос и Нике“. Артефактите принадлежат към един и същи тип и могат да бъдат разделени на два варианта. При единия връху повърхността е изобразена сцена на Нерейда,

яздеща хипокамп. Останалите полета са украсени с растителни орнаменти. При втория и третия вариант липсва фигуралният сюжет, а декорацията е от флорални мотиви. При тях антропоморфизмът е постигнат с изобразяването на огърлица в централния панел. Подобно на останалите теракоти, произведени от „Работилницата на Ерос и Нике“, при алабастроните се забелязва местен прочит и иновативност на короласта в третирането на познати елинистически сюжети, така характерни за това ателие.

Сред другите предмети са малките ари – арули, които са разделени на типове според формата и декорацията на панелите. Те са намерени на територията на Каварна, Варна и Несебър. Една част от тях, а именно тези от Каварна и Несебър, принадлежат към най-распространения тип арули с фигурална украса, датирани в III в. пр. Хр. Техните архетипи се появяват в Атина и след това се разпространяват в цялия античен свят, като особена популярност имат в Магна Греция и полисите по Северните брегове на Черно море. Именно като копия, произведени от внесен оригинал на територията на Олбия или Калатис, са и арулите от Бизоне и Месамбрия. Малките олтари от Одесос показват произход както от района на Троя, така и внос от Египет.

Към египетските импорти могат да бъдат отнесени и фрагменти от два други предмета – рогът на изобилието и „ситулата на Изиди“. Те също са намерени на територията на Варна и допълват сведенията за източните импорти в Тракия от елинистическата епоха.

Иконографският и стилев анализ показва, че теракотените фигурки са обект на постоянен интерес в повечето антични градски центрове във времето от VI до I в. пр. Хр. Най-голямо разнообразие се наблюдава при типовете, които се отнасят към елинистическата епоха. Това е породено и от тенденцията, че през този хронологически отрязък от време короластните изделия са масови, понякога с високи художествени качества, понякога не, но като цяло евтини и достъпни за всички.

ЧАСТ III. КОНТЕКСТУАЛЕН АНАЛИЗ НА ТЕРАКОТЕНИТЕ ФИГУРКИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Археологическият контекст е може би най-важният ключ към разбирането на смисъла на теракотите, на техните „консуматори“, както и на връзките между употребата и разпространението им. Може да се каже, че това са предмети, които са използвани от определена културна и етническа

група/групи, на базата на местонамирането на теракотите и етническият състав на населението. Има се предвид населението в градските центрове от вътрешността на България, както и при полисите по черноморското крайбрежие с прилежащите им некрополи. Единствено тяхното качество (когато са налични оригинали с висока художествена стойност или обратното, техните евтини фалшификати) може да даде индикации за социалния клас на потребителите. Всички изделия на теракотената пластика, местни и вносни, намират своето място в ритуален и профанен контекст.

Глава I. Теракотените фигури в профанен контекст

От всички над хиляда теракотени фигури, открити на територията на България, една част са намерени в жилищни сгради или свързаните с тях структури.

В елинистическата сграда с резиденциални (?) функции и свързаните с нея структури, проучени на нос Чиракман, Каварна, теракотите са разнообразни по вид и принадлежат към иконографските класове: „Протомета“, „Самостоятелни женски глави“, „Момче, загърнато с мантия“ и „Олтари арули“. Като цяло те са в много лошо състояние, изключително фрагментирани, повредени и с изтрита повърхност. Това показва, че фигурите дълго време са били употребявани и вероятно са намерени във „вторичен“ контекст, т.е. те са излезли от употреба и са предепонирани извън очертанията на сградата. Сюжетът на всички теракоти е свързан с гръцката иконографска схема, без влияния от малоазийското крайбрежие. Наличието на импортни и добре оформени фигури, изработени в един и същи калъп, с паралели в други центрове по Западното Черноморие и метрополията на Бизоне – Месамбрия, както и близостта на елинистическата сграда до пристанището, ме навеждат на мисълта за едни по-скоро представителни или резиденциални функции на сградата, от която са предепонирани.

В „Голямото помещение“ на **антична жилищна сграда и свързаните с нея структури, проучени на ул. „Цар Иван Шишман“ във Варна,** са намерени три теракоти – негърска главичка, глава, част от бюст и фрагмент от теракота на Нике. Наред с изброените по-горе материали са намерени и няколко фрагмента от фигури, които принадлежат и към различни иконографски типове (изправена женска фигура тип „Пеплофорос“, фигура на Изида-Афродита, глава на Ерос с висок полюс на главата, част от тялото на Ерос-Хермафродит (?) и

вотивен релеф с изображението на две женски фигури). Повърхността на фигурите е много добре запазена, ръбовете и детайлите са с острота, която предполага липсата на употреба и вероятно теракотите са били предепонирани скоро след изваждането им от калъпа. Те представят стандартни изображения от гръцкия и малоазийския репертоар, които са намирани и на други места в античния град, но в различни контексти (Ерос, Хермафродит, женската фигура). Три от теракотите (главата тимиатерий (?), Изида-Афродита и негърската главичка) не са откривани на други места в Одесос до този момент. Те вероятно демонстрират специалното отношение на собствениците към тези образи. Две от най-интересните находки от помещението и цистерната са негърската главичка и фигурата на Изида-Афродита или нейна поклонничка, които са с импортен характер и източна иконография, показваща контакти с египетски центрове и допълваща съществуващите в литературата паметници, доказващи влияния от Изтока. Така на базата на намерената теракотена продукция може да се направи предположението относно обитателите на сградата или ползвателите на теракотите. Те са били или с малоазийски произход, или силно повлияни от малоазийската култура и популярните през елинистическата епоха източни въздействия.

Три от фигурите са намерени в „помещение 1“ в **жилищна сграда на ул. „Презвитер Козма“ (Обект БТС) във Варна**. Всички те са непубликувани и няма сведения за съпътстващия ги материал. Те представят различни по сюжет фигури – фрагмент от фигура на бик, женска глава, фрагмент от тимиатерий – глава на сатир. Макар и фрагменти, повърхността на всички фигури е добре запазена, неизтрита, с острота на детайлите. Изображенията им са стандартни и принадлежат към гръцката образност на епохата, като от значение в случая е главата на сатира – тимиатерий, който е произведен в Олбия и внесен на територията на Одесос. Две от фигурите на актьори са дело на атическите ателиета. Обобщавайки наблюденията върху теракотите от обект „БТС“, може да се каже, че те показват контактите на своите собственици с други колонии по Западното Черноморие и с продукцията на ателиетата от континентална Гърция. Наличието на актьори не предполага професия на собствениците, свързана с театъра, а по-скоро насочва към сувенири, продавани при театралните представления в Атина.

Планировката на целия обект „Римска баня“, ъгъла на ул. „8-ми ноември“ и бул. „Приморски“ („Червеноармейски“) във Варна, включващ „Светилището на Херос Карабазмос“ и „Елинистическа постройка № 2“, е изключително дискуссионен. Фигурите принадлежат към различни иконографски типове – фрагмент от седяща, драпирана женска фигура, фрагмент от фигура, която е неопределена, и фрагмент от глинени олтар с недекорирани панели („египетски тип“). С изключение на женската фигура, останалите две теракоти са в лошо състояние, силно фрагментирани и с изтрита повърхност. По своя сюжет те се доближават до популярните типове от другите полиси по черноморското крайбрежие, а фигурата на жената е с ясен произход от Калатис. Според тяхната дата те принадлежат на късноелинистическата епоха, което съвпада с времето на основното съществуване на сградата. В близост до „Светилището на Херос Карабазмос“, с откритите в него теракоти, е т.нар. „Елинистическа постройка № 2“, намираща се на ул. „8-ми ноември“. Тя досега не е била обект на публикации и няма данни относно нейната планировка, начин на градеж и функции. По своя характер намерените в нея теракоти принадлежат към неспоменати досега типове – фигура на момче с мантия, фигура на гълъб и фигура на таралеж (?). „Момчето с мантия“ е късноелинистическа версия на популярните момчета с каузия, характерни за Мала Азия, Египет и Тесалия. Теракотата на таралеж няма ясни паралели, но и тя показва египетски влияния в иконографията и стила. Така, подобно на сградата на ул. „Цар Иван Шишман“, се наблюдават ясни източни влияния сред представителите на теракотената пластика.

Теракотите от всички частично проучени и публикувани досега сгради от територията на Одесос принадлежат към различни по влияние центрове. Общото е наличието на тимпастерий и в трите контекста – при сградата на ул. „Цар Иван Шишман“ тимпастерият е с източен (сирийски?) произход, докато този от обект „БТС“ – с олбийски. При т.нар. „Светилище на Херос Карабазмос“ олтарът е изпълнявал функцията на съд за изгаряне на благовония и той също показва ясни малоазийски черти. Но в случая е важна ролята, която този тип теракоти изпълняват в сградата – за изгаряне на благовония. По своя характер всички теракоти са с различен сюжет и произхождат от различни центрове на производство – от полисите по Западното Черноморие (Олбия и Калатис) или атическите и малоазийски центрове. За нито една от фигурите не

може да се каже, че принадлежи към местната коропадна продукция. Вероятно техните ползватели са предпочитали изделията на вече познати им центрове извън Одесос, което или предполага техния етнически произход, или показва като цяло търговските контакти на Одесос с другите центрове в Мала Азия и Черноморието. За теракотите с източен произход не може да се каже със сигурност дали ползвателите им са заселници от Сирия или Александрия, или може да се предположи малоазийски произход на консуматора с предпочитания към вече познатите му източни предмети.

Откритите теракотени фигури в Одесос могат да служат и като доказателство за религиозен синкретизъм във всекидневния живот и домашния бит на жителите на колонията.

В Несебър, при проучванията на църквата „Св. Йоан Алитургет“, са регистрирани останки от ранни жилища. Наред с фрагментите тракийска керамика е открита и глава на женска фигура, която принадлежи към най-ранните представители на теракотената продукция, засвидетелствани в България.

В сграда, вероятно с обществени функции, проучена в двора на училище „Л. Каравелов“ на ул. „Цар Симеон“ в Несебър, са намерените редица теракотени фигури с разнообразен сюжет – глава на жена, изцяло запазена фигура на Артемида, калъп за изработка на фигура на Афродита, както и още две теракоти с неизвестен сюжет. В случая те не могат да бъдат индикатор нито за произхода на своя притежател, нито за неговия социален статус в обществото. Няма еднозначно решение на характера на контекста, в който са намерени. Разнообразието в сюжетите и съществуването на калъп насочва вниманието към предепонирани на предметите – т.е. те са намерени във вторичен контекст. Наличието на декрета и посветителните надписи предполагат сграда с обществени функции, а не жилище. За представителността ѝ говори и намирането по време на археологическите разкопки на солени, антефикси и фрагмент от сима. Предвид изброените предположения, е трудно да се обобщи и определи на кого и за какво са предназначени теракотените фигури от контекста.

Но най-многобройни са несебърските находки на теракотени фигури в жилищните сгради в съседство с църквата „Христос Пантократор“, площада между ул. „Митрополитска“ и „Цар Симеон“ също в Несебър. Намерени са

повече от четиринадесет теракоти, цели или фрагментирани. Четири от фигурите принадлежат към типа „Пудицития“ – изправена и седяща. Сред фигурите е и още една изправена женска фигура, една глава на брадат мъж, олтар с положен върху него дар, както и редица фрагментирани фигури без ясна иконография и стил. От иконографска гледна точка всички теракоти принадлежат към стандартната елинистическа продукция, характерна за ателиетата в малоазийския регион. Преобладават фигурите от тип „Пудицития“, които може да бъдат свързани както с култовия ритуал, така и с ежедневието. Може би за определяне на контекста най-полезна е откритата теракотена арула, която в този си вид, е често срещан елемент от интериора на жилищната архитектура. Но допълнителни данни за притежателите на тези фигури не могат да бъдат извлечени, тъй като липсват епиграфски паметници, а теракотите са част от стандартизираната елинистическа продукция. Може би единствено голямото им количество би позволило предположение, различно от жилищен комплекс – т.е. работилница, магазин, – но това е само в сферата на хипотезите.

В „Къща № 1, къщата на Артемидорос“, която е проучена в съседство с църквата „Св. Георги Стари“, площад „Алана“, преобладават женските персонажи. Но тук се наблюдава и изключително разнообразие в сюжетите – забулена женска фигура, танцьорка, фигура на Кибела, глава портрет на Арсиное III, фигура на Изиди-Афродита, Ерос, Нике и мъжки фигури. Материалът е фрагментиран. От значение са фигурите на танцьорка, която показва аналогии с материалите от Александрия, както и портретът на Арсиное III и фигурата на Изиди-Афродита. Те изявяват връзките на техния собственик с територията на Александрия и познанството му с източните култове – дали поради неговия етнически произход, или пребиваването му на тези територии.

По така определените сюжети може само да се заключи, че те по нищо не се различават от популярните за елинистическата епоха образи, намирани в цялото Средиземноморие, Гърция и Мала Азия. Фактът, че според изследователите тези теракоти са попаднали в избата след разрушаване на сградата, предполага, че те са намерени във вторичен контекст, т.е. не може да бъде определено категорично тяхното местоположение в андрона и дали е съществувало специално отделено място за тях. Големият брой на теракотите не изключва и тяхното предназначение за продажба и контекстът може да бъде интерпретиран като магазин.

От всички намерени на територията на Месамбрия короластни изделия може да се обобщи, че, подобно на Одесос, и тук теракотата е широко използвана в жилищното пространство, като количеството ѝ в този контекст е по-голямо, отколкото в Одесос. На този етап от проучванията в къщите на Месамбрия не присъстват глинени арули, използвани за изгаряне на благовония, а има предпочитания към женските фигури, независимо от техния тип. Като цяло образите принадлежат към стандартизирания за елинистическата епоха репертоар, като изключение правят две от фигурите от „къщата на Артемидор“ (портретът на Арсиное III и Изиди-Афродита), които очевидно са имали особено значение за техния собственик. Наличието на източни по своя произход сюжети при теракотите от Месамбрия само потвърждават съществуващите според епиграфските сведения данни за култове към Изиди и Сарапис и връзката с Птолемеите.

В жилищна/резиденциална сграда при гара Повеляново, гр. Девня е открит фрагмент от теракота, изобразяваща Кибела, седяща на трон, с лъвче в скута. Теракотите на Кибела често са документирани в градските центрове от вътрешността на Тракия, при това в жилищни контексти. Така наличието на фигурата в един от комплексите при Девня предполага търговски контакти именно с тези центрове и ангажираността на собственика или живеещия в сградата по-скоро с другите полиси по Черноморието, отколкото намеква за връзките му с малоазийските градове.

В сградата с резиденциални функции и свързаните с нея структури, проучени в с. Черни връх, общ. Бургас, са открити две теракотени фигурки – фигурка на глиган и бюст на драпирана женска фигура. Те принадлежат към стандартните иконографски типове за епохата на елинизма. Това, което прави впечатление, е фактът, че стандартният тип женски бюст е придобил конкретност след добавянето на кръгъл медальон върху деколтето на драперията, между гърдите. Този медальон е характерен белег за иконографията на Изиди-Афродита и обикновено се свързва или с нейните собствени изображения, или с нейните поклонници. Наличието на подобен синкретизъм в един стандартен образ е интересно явление и не може да се даде еднозначно обяснение относно значението на образа за неговия ползвател или собственик.

От жилищни комплекси и различни по характер структури в „Квартала на занаятчиите“ в Сборяново също има открити няколко теракоти. Намерената в

яма № 6 теракота е фрагментирана, с добре запазена повърхност и със сигурност е излязла от употреба. Фигурата принадлежи към стандартния иконографски тип на Ерос, датиращ от началото на елинистическата епоха. Фактът, че теракотата от Сборяново не е намерена в своя оригинален контекст, а по-скоро е предепонирана, показва специално отношение на собствениците ѝ към нея. Засега това е една от малкото фигури от този тип, намерени не в гръцки полис по бреговете на Черно море, а във вътрешността на Тракия.

Стандартно за елинистическата епоха идеализирано женско изображение представя главата, намерена в разрушенията на „Жилищен комплекс IV“. Принадлежността на фигурата към някое от ателиетата, произвеждащи изправена женска фигура от танагрыйски тип, я поставят по-скоро към групата на вносната продукция на този обект. Не може да се определи дали тя е била скъп, вносен сувенир за своя собственик, или е част от познатия му, вероятно гръцки инвентар.

Както в Сборяново, така и в Кабиле теракотите са намерени основно в жилищни сгради и ямни комплекси. Най-голяма концентрация от фигури се наблюдава в Сектор V (т.нар. „Хореум“), както и от участъка с предепонирани материали, намиращ се извън крепостната стена, при Западната порта на града (кв. 3-38/40). На отделни места в рамките на античния град се откриват единични фрагменти от теракоти (Сектор III, Сектор IX и Сектор XII, както и на Сектор IV – „Зайчи връх“).

Два от фрагментите от теракоти, представлящи съответно изправена драпирана женска фигура и седяща фигура на Кибела, са открити в северозападния ъгъл на едно от помещенията на сградата от Сектор V. Предполага се, че сградата е с търговски функции и е част от по-обширен комплекс, вероятно към елинистическата агора на античния град Кабиле. В пласта, в който са намерени теракотите, е представена местна керамика на ръка и колело, вносна такава (амфорна тара, фрагменти от чернофирнисови съдове, амфорен печат, лакримарий), ампула за благовония, прешлени за вретено и три глинени предмета с неясно предназначение (вотиви?). Стратиграфската позиция на теракотите ги поставя в един първичен контекст, т.е. те са били част от инвентара на сградата и принадлежат към времето на нейното използване. Фигурата на Кибела, подобно на тази от кв. Повеляново в Девня, не е определяща за етническия произход на своя ползвател, но подсказва ако не

елински, то добре запознат с гръцката културна среда гражданин. Забелязва се закономерност за все по-често използване на образа на богинята във вътрешното пространство на дома и нейната популярност сред населението на Тракия от елинистическата епоха. Качеството и характерът на намерените в сградата теракоти контрастира с данните за вносният керамичен материал. Теракотите не са с представителен и скъп външен вид, а липсата на данни засега за производството на тези типове в рамките на Кабиле изключва и местна продукция, предназначена за пазара. Със своите пълни данни за местонамирането, информацията относно техните стратиграфски позиции, характера на пласта, както и съпътстващия ги материал и комбинацията им с т.нар. „магически предмети“ са един добър пример за възстановяване на картината на домашните ритуали и мястото на теракотите в бита на обитателите на античния град.

От същия Сектор V, но на югоизток от разглежданото по-горе помещение, в пространството около южния му зид, са регистрирани редица вкопани структури, в някои от които са открити фрагменти от теракотени фигури (ями №№ 1, 6 и др.).

Така в този сектор може да се предположи наличието на комплекс с по-ранна сграда, унищожена през средата на III в. пр. Хр., и участък, свързан с производството на керамичната продукция. Последният от втората половина на III – началото на II в. пр. Хр. представлява пещите и ямите, в които излезлите от употреба материали са предепонирани. Така се обособява един квартал с търговски функции в началото, който след средата на III в. пр. Хр. се разраства и развива производствена дейност.

Като част от ритуалите в дома е фигурата на Ерос, открита в Сектор XII на Кабиле. Типът Ерос, който е представен при тази фигура, се различава от всички останали открити досега на територията на България. Фигурата вероятно е част от по-голяма композиция, която не е запазена. Много е трудно да се определи на кого е принадлежала, но неговата точна позиция до стената предполага използването на теракотата в домашните ритуали.

При разкопките на античния град Севтополис са открити 11 теракотени фигури. Всички те са фрагментирани и представят образи с различни сюжети. Теракотите принадлежат към импортната продукция от обекта. За една част от тях няма данни относно контекста им на намиране и принадлежат общо към

проучваните в квадратите пластове, а други са открити при изследването на улиците между отделните квартали.

По своя сюжет теракотите принадлежат към типове, изобразяващи популярните за елинистическата епоха божества Кибела и Ерос. Прави впечатление, че за разлика от другите случаи, при които образите принадлежат към идеализирани типове без ясна персонификация, тук те са с ясен религиозен характер. На тази улица е намерен и фрагментът от театрална маска наред с тялото на актьор, облечен в драперия. Те представят една недокументирана досега практика за територията на Тракия, а именно наличието на предмети, представящи театрална образност в частни домове от античните градски центрове от вътрешността на Тракия. Тази особеност е засвидетелствана при проучванията на частните жилища в Италия, Северното Черноморие и др., а за територията на България актьорите са популярни в погребален контекст.

Теракотите от улицата, намираща се на северозапад от къща № 5 и на югозапад от къща № 9, от друга страна, принадлежат към типове със стандартна за елинистическата епоха иконографска схема и по-точно към така популярните през периода „танагрыйски типове“ и не могат да бъдат атрибутирани към конкретен образ. Заедно с тях е открит и фрагмент от стилизирана фигура на бик.

Едната от хипотезите относно присъствието на теракоти на улиците е, че фигурите може да са преотложени/предепонирани от първичния контекст – допустимо е това да е излишната или повредена част от инвентара на дома или магазин (?) по протежението на улицата. Така могат да бъдат възстановени практиките за предепониране, каквато е тази на полагане на фигурите в ями. Понякога хората, използващи теракотите, се освобождават от счупените или нежелани фигури, изхвърляйки ги в канавките или каналите. Фактът, че фигурите, намерени при улиците, са изключително фрагментирани и местоположението им е в периферията на улицата (кв. Ф 2, Ф 3, П 92), отчасти говорят в полза на това предположение. Но как тогава може да се обясни присъствието на теракоти с Кибела и Нике? Дали изображенията на божествата могат да бъдат изхвърлени заедно с останалия боклук от къщата, гледайки на тези образи като по-малко значими или важни, отколкото подобни фигури, предепонирани/положени в контекста на храма? Другото обяснение за наличието на фигури с ритуален характер на улицата е възможността за

съществуване на домашни олтари извън къщата. Подобни олтари могат да бъдат разпознати пред вратата на къщата. Доказателство за съществуването на подобна практика и на територията на Тракия е един релеф с тракийския конник, в чийто надпис се казва, че е поставен пред вратите на дома, за да пази собственика⁶.

От всички изброени в тази част жилищни контексти или структури, свързани с частните домове, може да се направи изводът, че няма точно установен канон при употребата на определени образи на територията на Древна Тракия. В ролята им на предметни форми прави впечатление, че са предпочитани малките олтари (арули) в жилищата по западния бряг на Понта (Каварна, Варна, с. Банево). Кибела също е популярна в къщите (кв. Повеляново, Кабиле). Ерос, като част от инвентара на къщата, е известен в градовете от вътрешната част на страната (Сборяново, Кабиле, Севтополис). В отделни контексти се срещат и характерни за източните култове сюжети, които подсказват познаването на този тип ритуали от семейството в жилището (Варна, Бургас). Но като цяло съществува закономерността, че теракотени фигури се намират в жилищни комплекси в централните, в които има ясно гръцко или малоазийско население. Ако тези предмети пък са използвани от местното население, то е под силното влияние на елинските и елинистическите традиции. Основната част от теракотите се датират през елинистическата епоха, като най-ранните в домашен контекст са от гр. Бургас и античния град Кабиле, от третата четвърт на IV в. пр. Хр. Но пикът на употребата на теракоти в профанен контекст е в периода III–II в. пр. Хр.

Глава II. Теракотените фигури в сакрален контекст

Най-ранната теракота, намерена в гроб извън черноморските полиси, е фигурата от некропола при с. Крагулево, Добричко. Тя има ролята на скъп и луксозен предмет за благовония, който издава по-висок социален статус на погребания. В случая е пресилено да се търси религиозно обяснение на откритата в гроба теракота. В погребение с трупозгаряне е намерена и фигурата на Кибела също датирана в края архаичната епоха. Третият погребален контекст от същия период с теракотена фигура е открит в м.

---

⁶ Благодаря на Николай Шаранков за вниманието, което ми обърна върху надписа и ценната информация за него.

Сладките кладенци в Бургас. Проучени са гробове и останки от пост-поменални практики, като обредът е трупоицгаряне.

От анализиранияте досега теракоти от архаичната епоха, открити в погребален контекст, прави впечатление, че те преобладаващо са намерени в гробове с кремация. Няма обнародвани фигури, които да са намерени в ранните некрополи на полисите по българското Черноморие, и затова не може да бъде направен сравнителен анализ между практиките и съответно предпочитаните обреди в тях. Така остава впечатлението, че тези, открити във вътрешността фигури, са по-скоро вносни предмети, положени в гроба, отколкото осъзнати и използвани в ритуала обекти.

Един от най-ранните гробове, датирани в самото начало на класическата епоха, е откритият при проучването на могила Мушовица, част от некропола при Дуванлии. Гробът е с трупологане, разположен в центъра на могилата. До този момент най-голямо количество теракоти, датирани в класическата епоха, са намерени при археологическите разкопки на некропола на Аполония Понтика.

Интерес представлява фактът, че също от гробове произхождат и теракотите на актьори. Макар че те изобразяват сюжети от старата и средната комедия, които се характеризират със своя циничен език и действия, то те са намерени в гробове на деца. Практиката за полагане на теракоти на актьори в гробове е позната както в континентална Гърция и островите, така и в Мала Азия и Магна Греция. Но като предпочитани сюжети и депониране, теракотите от Тракия най-много се доближават по обичаи до тези от Родос, Атина и Беотия. Няма определен модел, който може да бъде проследен и който налага присъствието на задължителни предмети или сюжети. Репертоарът на теракотите през класическата епоха вече е стандартизиран и еднообразен по характер, като ясно се откроява продукцията на водещите центрове Родос, Атика и Беотия, като са допустими и локални версии, които не се отклоняват от канона.

От елинистическата епоха датират най-голямата част от теракотите, открити в България. През този период сюжетите стават все по-разнообразни, търговските контакти се разширяват и постъпват дори нехарактерни за предишната епоха паметници с ясно източно влияние. Центровете, които произвеждат теракоти, се увеличават и практически всяко населено място с керамична работилница и умели или не толкова сръчни майстори може да произведе своя продукция.

Макар и с увеличено количество, теракотите, намерени в погребален контекст от елинистическата епоха, не разкриват промени и не могат да бъдат репер за определяне на етническия състав на населението, а са по-скоро източник, който показва и обогатява знанията относно проникващите влияния през този динамичен период.

Най-голямото количество теракоти, датиращи от елинистическата епоха, е открито на територията на Одесос. Наблюденията върху типовете и особено върху качеството на фигурите показва не толкова закономерност на предпочитанията на даден сюжет пред друг, а по-скоро предпочитание на едно качество пред друго. Така се наблюдават фигури с изключителни художествени достойнства, които са полагани в гробниците в Одесос и около полиса. Такива са Менадите и Сатирите от гробницата/гробниците в м. Акчилар, фигурата на Ерос и седящи жени от гробницата при Девическата гимназия във Варна (днес сграда на Археологическия музей) и теракотата на Ерос от гробницата на ул. „Прилеп“. Всички те са с вносен произход и със завидни качества: сложно производство, множество калъпи и детайли на ръка. В некрополите на града, където гробовете са цистови или обикновена гробна яма, теракотите са със същите сюжети, но отстъпват значително по начина на изработка и количеството им е по-голямо. Така според теракотите може да се направи разграничаване не толкова на предпочитания към даден сюжет от отделните представители на населението, а по-скоро предпочитание към качеството. В гробниците заможните са си позволявали шедьоври, докато обикновените граждани – масово разпространената продукция, която е евтино копие на отличните екземпляри. За това служат и редицата примери на вносен продукт и неговото механично копие, намирани в един и същи контекст.

Изследването на малката глинена пластика, открита в некрополите от Черноморското крайбрежие показва, че има закономерност между вида на гробното съоръжение и полаганите като гробен дар теракоти. Забелязват се регионални различия в типовете съоръжения – липсата засега на дървени саркофази по Южното Черноморие и тяхното присъствие по Северното. Наблюдава се закономерност при възрастта и пола на погребаните. Най-богати са детските гробове, а най-малко теракотени фигурки са открити в гробовете на мъже. Изследванията върху сюжетите показват наличието на персонажи, които са характерни за периода или за района без специфики в предпочитанията на

образа. Понякога наличието на специфични фигури, които са извън традиционните за района теракоти, като Изида-Афродита и др. повлияни от Изтока образи, може да се сметне за отражение на източните влияния, навлизащи през елинистическата епоха в целия средиземноморски свят. Може да се каже дори, че специално египетските култове не само че не са рядко срещани, но дори характерни за Западното Черноморие, предвид политическите събития и разпространението на източните култове, особено през II–I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.

Теракоти се срещат както в гробове с трупополагане, така и в гробове с трупоизгаряне. Макар и рядко, теракотени фигурки са засвидетелствани и в гробове под могилен насип от вътрешността на Тракия. Подобни са примерите от Могила 1 – Копринка край едноименния язовир и Могиланската могила при гр. Враца.

Обобщавайки наблюденията, може да се заключи, че присъствието на тези образи в жилищата и гробовете на населението в разглежданата част от Тракия е показателно за степента на популярност, разбиране и възприемане на продукцията на коропластиката. Използвани са типовете, които са еднакви както за домашните ритуални практики, така и за големите светлища. В частните домове, работилниците и светилищата теракотените фигури се откриват заедно с предмети, характерни за местния бит и култура (фигурки, изработени на ръка; керамика, направена на гърнчарско колело и на ръка). Разпространението на фигурите в Тракия в жилища с различна големина и богатство, показва невъзможността да се определи отношението между тях и определена социална класа. Няма доказателства, че теракотите са използвани изключително и само от бедната част на населението, а напротив – контекстите, в които са намирани, и качеството на повечето от тях подлагат на съмнение тази хипотеза.

Фигурите, откривани в Тракия, изглеждат напълно интегрирани в бита на населението и материалната му култура. Но не може да се подмине фактът, че те са разпространени преимуществено в регионите, които развиват и поддържат широки търговски контакти с целия античен свят, и там, където съществуват сигурни данни за чуждо население.

Във връзка с това е поставен и изключително дискуссионният въпрос за етническият произход на консуматорите на тази продукция в рамките на

тракийската територия. Той намира един от възможните си отговори чрез сравнението между контекстите и анализа на иконографията. Сравнението показва, че в голямата си част теракотите съдържат и носят смисъла и разбирането на чужда за Тракия изобразителна система. Така интерпретацията им вече зависи от степента на познания на техния собственик. Ако той много добре разпознава семантиката на дадена иконография, то тогава теракотата му предоставя редица комплексни значения, разкривайки съдържанието им на няколко нива. От друга страна, консуматор, който не вижда в нея нищо повече от вносен предмет, не би могъл да долови тези нюанси. По този начин, веднъж излязла от работилницата, теракотата се превръща в многолик предмет, покриващ различни значения в различен контекст.

Важно е да се отбележи, че един образ съществува и търпи развитие само в позната (и в случая с Тракия) градска среда. Там той се ползва преимуществено от потребители, запознати с неговата семантика. Вероятно заради това много рядко фигурките се срещат извън елински или подчертано елинизирани контексти. Теракотите не са възприемани дори като красиви предмети на лукса от представителите на по-заможната част от тракийското население.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На финала бих искала да обобщя всички отговори, които получиха трите въпроса. Така отговорът на въпроса „Къде?“ е, че част от теракотите в Тракия са импортни изделия от различни центрове. Други са продукт на местни ателиета. Анализирания материал са дело на умели майстори, усвоили този занаят/техне. Те добре познават гръцката образност, а масовото производство на подобни фигури за обща консумация показва, че клиентите им също разпознават и приемат изработените сюжети като цяло. Коропластите, работещи в местни ателиета, не само възпроизвеждат типовете, внасяни от гръцки или малоазийски центрове, а често, чрез комбинацията от различни изобразителни средства, създават нови хибридни или синтезирани образи. Очевидни са опитите им да използват познат за съответната среда визуален език. Съвпаденията в създаването и възприемането на иконографските типове по цялата верига – от производителя до клиента – дават основания да се предполага, че теракотите, откривани в тази част от Древна Тракия, са направени от чужди и местни майстори и са купувани главно от гръцко или

елинизирано население в полисите по Западното Черноморие и в градските центрове от вътрешността на страната. То е разбирало добре тяхната иконография и семантика.

Теракотените фигурки са обект на постоянен интерес в повечето антични градски центрове във времето от VI до I в. пр. Хр. Най-голямо разнообразие се наблюдава при типове, които се отнасят към елинистическата епоха. Това е породено и от тенденцията, че през този хронологически отрязък от време коропластните изделия са масови, понякога с високи художествени качества, понякога не, но при повечето случаи евтини и достъпни за всички.

Защо теракотите се срещат в Тракия? – защото са познати и разпознаваеми за своите консуматори, носители на елинската култура и това е икономичният вариант да го покажат. Изключително дискуссионният въпрос за потребителите на тези предмети в рамките на тракийската територия намира своя отговор в анализа на иконографията на всички открити на територията на Древна Тракия теракоти. Те показват, че в голямата си част са с вносен характер и съдържат смисъла и разбирането на чужда за Тракия изобразителна система. Понякога обаче значението на произведената фигура може да се разминава със значението, което е вложил в нея този, който я притежава. Веднъж попадайки в местна среда, отделният потребител е свободен да реинтерпретира нейното значение според своите собствени познания и нужди. Така теракотата се превръща в един многолик символ, който покрива различно значение в различен контекст. Но тук е важно да се отбележи, че този символ съществува само в познатата му (в случая с Тракия гръцка) среда и се ползва само от потребители, припознаващи неговата семантичност. Много рядко той може да бъде срещнат извън традиционния си елински или елинизиран контекст. Единици са случаите на теракоти в Тракия, намерени извън традиционната им етнокултурна среда. Такива са фигурката от Крагулево, Добричко, статуетката на Кибела от Исперих и женската глава тимпатерий от Могиланската могила край Враца. Но общо иконографията на теракотите е непозната извън елински контекст. Те дори не са възприемани като красиви предмети на лукса от заможните тракийски представители. Последните предпочитат престижните предмети от благороден метал, а не неразбираемата гръцка образност, при това изразена в банален материал. Именно поради тази неразбираемост те по никакъв начин не могат да заменят семантично и ритуално традиционните

антропоморфни култови фигурки, съществуващи в Тракия от ранната желязна епоха. Така мястото и интерпретацията на теракотите зависи от степента на познания на техния собственик. Ако той много добре разпознава семантичния код на дадена иконография, тогава теракотата му представя редица комплексни значения и съдържанието ѝ може да бъде открито на няколко нива. От друга страна, консуматор, който не вижда в нея нищо повече от вносен предмет, не би могъл да долови нюансите в нейния образ и значение. Функционирайки на няколко нива, значението на теракотите е повече в ръцете на собственика им, отколкото на производителя. За последния в Тракия основните сюжети са свързани именно с познанията на консуматорите и затова ателиетата се намират на места, където със сигурност ще имат клиенти. Но освен че задоволяват вкусовете и предпочитанията на клиентите си, производителите на теракоти влагат в своите изделия и собствените си религиозни познания и така симбиозата между търсения и предлагания образ създава емблематични за полиса образци. Но производителите не могат да обслужат всички жители в един разнообразен със своя етнически състав град, а по-скоро създават местен унифициран образ, извън който преобладават вносните изделия.

Предложеният дисертационен труд представя античните предримски теракоти от периода между VI и I в. пр. Хр. в цялото разнообразие на образи, проблеми и решения, свързани с тях. По отношение на теракотите Тракия е „периферия“ на гръцкия свят. Типовете, които пристигат в тракийски земи и служат на живеещите тук, се създават в центровете на континентална Гърция и Мала Азия. В Тракия не се създават нови типове, не се диктува иконографията или стилът. Тук се приема вече готовият образ; понякога се използва и размножава във формата, в която е дошъл; понякога се прекроява, но никога не излиза извън установения стил на епохата.

Теракотените фигури от Тракия представляват малко използван досега, на моменти дори неподозирани извор от данни за контактите с останалия античен свят, предлагайки и доказвайки нови хоризонти и влияния, простиращи се до Египет и Магна Гречия. Този материал обогатява представите за религиозния синкретизъм и формите на идентичност през периода VI–I в. пр. Хр. на територията на Древна Тракия, показвайки и откроявайки на фона на местните традиционни форми на религиозни вярвания новите култови и религиозни практики, дошли с гръцките заселници.

Справка за научните приноси на дисертацията

1. Направен е цялостен анализ на теракотените фигури от Тракия, датирани в периода VI–I в. пр. Хр. – проблем, недобре изследван в археологическата книжнина.

2. Изворовата база на дисертацията се състои в по-голямата си част от непубликуван материал.

3. Представена е изцяло нова методология при анализа на този тип артефакти и са въведени нови за България термини при тяхното изучаване.

4. Въз основа на технологичния анализ са локализирани отделни ателиета, функциониращи на територията на Тракия.

5. Изведена е общата характеристика на коропластните изделия, които са местно производство. Те са поставени в контекста на развиващата се през периода теракотена индустрия в целия античен свят.

6. Създадена е типология на теракотите от Тракия, допълваща утвърдените вече в научните среди класификационни схеми.

7. Проследено е развитието в иконографията и стила на теракотите от Тракия.

8. Въз основа на обобщените данни са определени импортните теракотени изделия и са обособени търговските контакти.

9. Посочени са пътищата за навлизане на теракотените фигури в Тракия от функциониращите през Античността центрове. Акцентирано е върху вътрешните за Тракия, междуполисни взаимоотношения и влияния.

10. Теракотените фигури от Тракия са разгледани във всички възможни археологически контексти. Направен е опит да се определи ролята им в мирогледа на техните ползватели.

11. Въз основа на теракотените фигури е направен опит за реконструкция на проникването и възприемането на тази чужда за Тракия предметна форма, както и статуса на нейните консуматори.

Публикации по темата на дисертацията

Петкова, К., 2008а. Предримски теракоти от Кабиле. В: Генчева, Е. (ред.) *Studia in honorem Alaxandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността (VI в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.)*, София, 132-137.

Петкова, К., 2008б. Теракота на Кибела от фонда на РИМ – Русе – *Известия на РИМ – Русе. Светът на гетите*, т. XII, Русе, 188-199.

Петкова, К., 2009. Типология и интерпретация на теракотените фигурки с изображения на Ерос – В: Сборник в памет на проф. В. Велков, София, 211-223.

Петкова, К., 2012а. Седящият силен, В: Изкуство и идеология, София, 780-791.

Петкова, К., 2012б. Теракотени фигурки на момчета с каузия от територията на България, *Археология*, LIII (2), 99-108.

Petkova, K., 2016. Hellenistic Terracotta Figurines from Ancient Thrace. Context and Interpretation. Arthur Muller et Ergün Lafli (dir.) Stéphanie Huyscom-Naxhi (coll.) *BCH Supplément 54. Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine Volume I. Production, diffusion, étude.*, 413-425.

Петкова, К., под печат. Теракоти тип „Седящо момче“ от некропола на Аполония Понтика в колекцията на НАИМ-БАН. В: *Сборник в чест на доц. д-р Мария Рехо*.